

Je kind opvoeden in een diverse wijk

Ervaringen van ouders zonder migratieachtergrond

Woord vooraf

Deze verkenning is uitgevoerd door een team van onderzoekers van Verwey-Jonker Instituut en de Vrije Universiteit binnen het programma Kennisplatform Inclusief Samenleven (www.kis.nl) dat in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid wordt uitgevoerd. We danken de Ouder- en Kindteams Amsterdam voor hun vraag aan KIS, die de aanleiding vormde voor dit onderzoek. We danken voorts de mensen in Amsterdam en Tilburg die ons hielpen om ouders te vinden die met ons wilden spreken over hun ervaringen. Maar bovenal gaat onze grote dank uit naar de moeders (en één vader) die bereid waren zich kwetsbaar op te stellen met hun verhalen over wat ze ervaren bij het opvoeden en opgroeien van hun kinderen in meerderheids-minderheidswijken.

Marjolijn Distelbrink, mede namens de andere auteurs

*Dit onderzoek is uitgevoerd in samenwerking met de Vrije Universiteit, vakgroep Sociologie, binnen het door ERC gefinancierde door prof. Maurice Crul geleide onderzoek *Becoming a Minority*.*

Inhoud

Woord vooraf	2	5. Opvoeden en opgroeien	37
Inhoud	3	5.1. Opgroeien of opvoeden in de wijk	37
1. Inleiding	4	5.2. Kwesties gerelateerd aan school	40
2. Onderzoeksopzet en onderzoeksgroep	7	5.3. Thuis het gesprek voeren over diversiteit	49
2.1. Onderzoeksopzet	7	5.4. Samenvatting	53
2.2. Achtergrondkenmerken van de respondenten	10	6. Steun bij de opvoeding in de gemengde buurt of school	56
2.3. Samenvatting	11	6.1. Opvoedkwesties waar de moeders mee worstelen	56
3. Opgroeien en opvoeden in een meerderheids- minderheidsbuurt: wat weten we al?	13	6.2. School als bron van steun	57
3.1. De rol van ouders in een diverse samenleving	13	6.3. Andere steunbronnen	60
3.2. Opvoeden in de superdiverse omgeving: kleurbewust of kleurenblind?	14	6.4. Behoeften aan steun bij het opvoeden in de gemengde context	62
3.3. De wijk als context voor interetnische ontmoeting	16	6.5. Samenvatting	63
3.4. Voorwaarden voor positief interetnisch contact	17	7. Samenvatting, conclusies en aanbevelingen	64
3.5. Interetnische contacten in de context van school	19	7.1. Belangrijkste resultaten	64
3.6. Samenvatting	21	7.2. Conclusies	67
4. Keuzen en de plek van ouders en kinderen op school en in de wijk	23	7.3. Aanbevelingen	72
4.1. De wijk	23	Bronnen	74
4.2. Schoolkeuze: pragmatisch tot de 'juiste mix'	25		
4.3. Contacten van kinderen op school en in de wijk	27		
4.4. Contacten van ouders via school	30		
4.5. Samenvatting	35		

Onderzoek naar integratieprocessen focust in hoge mate op het doen en laten van mensen met een migratieachtergrond. Processen van (institutionele) in- en uitsluiting krijgen daarnaast toenemend aandacht. Over de ‘boze burger’ die zich expliciet afzet tegen immigratie en het diverser worden van de samenleving is er intussen eveneens enige kennis. Maar over wat zich verder afspeelt aan de kant van de Nederlanders zonder migratieachtergrond, hoe zij het leven in een multi-etnische stad ervaren bijvoorbeeld, en hoe zij ermee omgaan in hun dagelijks leven, is nog weinig bekend.

Dit geldt ook voor de *opvoeding* in ‘witte’ Nederlandse gezinnen in de context van de multi-etnische samenleving. Zeker nu in de grote steden toenemend sprake is van ‘meerderheids-minderheidswijken’ (Crul & Lelie, 2017), waar de Nederlanders zonder migratieachtergrond in de minderheid zijn, wordt de vraag relevant wat dit voor hen als opvoeders en voor hun kinderen betekent. Een deel van hen behoort tot de groep die hun wijk steeds diverser heeft zien worden door een ‘*white flight*’ van bewoners naar andere wijken. Een ander deel is juist zelf naar een wijk met veel bewoners met een migratieachtergrond verhuisd, vaak in samenhang met een proces van gentrificatie van de wijk.

Over hoe deze omstandigheden het gedrag van beide groepen ouders als opvoeders beïnvloeden en wat voor vragen het opvoeden in een meerderheids-minderheidswijk oplevert is nog weinig bekend. Een van de uitzonderingen

vormt het onderzoek *Becoming a Minority* (BaM) van de VU. Dit onderzoek spitst zich toe op de ervaringen van ‘witte’ *nieuwkomers* in oude gerenoveerde stadswijken (Amsterdam en Rotterdam) en richt zich daarbij onder andere op ouders. Het onderzoek laat zien dat ouders van deze nieuwkomer-gezinnen vaak met positieve verwachtingen van diversiteit de wijk binnenkomen, met de intentie om hun kinderen te laten opgroeien samen met andere kinderen in een gemengde wijk. Maar deze positieve verwachtingen en intenties vertalen zich niet altijd in een hierop gerichte schoolkeuze of keuzen voor vrijetijdsbesteding van kinderen. Het BaM-onderzoek laat een mismatch zien tussen de percepties of idealen en het feitelijke gedrag van deze wijkbewoners (Crul & Lelie, 2023; Crul et al., 2023; Schut & Waldring, 2023). Er zijn aanwijzingen uit de praktijk van een soortgelijk verschil tussen percepties en gedrag in de opvoeding, die nadere verkenning verdient. De in BaM bevroegde respondenten leven niet zelden langs de langer ingezeten bewoners met een migratieachtergrond heen (Keskiner & Waldring, 2023), maar wel zijn er grote verschillen tussen bewoners met en zonder kinderen en bewoners met kinderen op meer of minder gemengde scholen (Crul & Lelie, 2017).

Kennisplatform Inclusief Samenleven deed in 2020 een verkennend onderzoek naar ouderinitiatieven van Nederlanders zonder migratieachtergrond gericht op verbinding in etnisch gemengde wijken. De resultaten duiden er op dat dit soort initiatieven in de praktijk soms op verwijten van arrogantie of racisme van

de kant van ouders met een migratieachtergrond stuiten. Een (vaak onbewust) paternalistische houding aan de kant van de ouders zonder migratieachtergrond kan daarbij een rol spelen (Mesic, Day, Distelbrink & Pels, 2021).

Los van deze verkennende bevindingen is de kennis over de opvoeding, opvoedvragen en behoeften aan ondersteuning van 'witte' ouders in de multi-etnische context gering. Dit geldt zeker voor wijken waar zij een minderheid vormen, een relatief nieuw verschijnsel. Hoe gaan deze ouders om met toenemende of voor hen nieuwe diversiteit waarin hun kinderen opgroeien? Wat betekent hun woonomgeving voor de eigen vriendenkeuze en die van hun kinderen, en voor de keuze van scholen voor hun kinderen? En hoe gaan zij om met de verschillen die zich op pleinen, speelplekken, scholen en andere publieke domeinen voordoen, en met situaties waarin zij in de minderheid zijn?

Vragen die hiermee samenhangen komen in toenemende mate terecht bij beleidsmakers en professionals, bijvoorbeeld leerkrachten en hulpverleners. Van verschillende kanten is duidelijk geworden dat ook zij behoefte hebben aan meer inzicht in wat er leeft bij 'witte' ouders die hun kinderen opvoeden in meerderheids-minderheidswijken, zodat zij beter op de nieuwe vragen van ouders in kunnen spelen. De Stichting Ouder- en Kindteams Amsterdam heeft in 2020 expliciet om een onderzoek naar deze thematiek gevraagd aan het Kennisplatform Inclusief Samenleven (www.kis.nl). Ook uit een bijeenkomst die de BaM-onderzoekers in 2019 belegden met beleidsambtenaren en professionals van de gemeente Amsterdam naar aanleiding van hun onderzoek kwam de behoefte aan inzicht naar voren. Ouders, maar ook professionals, in de kinderopvang, op scholen, en andere openbare plekken in wijken, zijn nauwelijks op de nieuwe situatie ingespeeld. Tegelijkertijd voltrekken zich in de bredere samenleving processen van segregatie en polarisatie die de sociale samenhang

bedreigen, zo werd daar besproken. Een verkenning van de vragen en ondersteuningsbehoeften die leven bij 'witte' opvoeders met een diverse achtergrond (theoretisch en praktisch opgeleid, ouders die een etnische minderheid zijn geworden in hun wijk of die later in een diverse wijk zijn gaan wonen), kan bijdragen aan het inzicht dat beleidsambtenaren en professionals (onderwijs, zorg) nodig hebben om ook deze ouders waar nodig goed te kunnen ondersteunen. Dit onderzoek, uitgevoerd als opdracht binnen het KIS-portaal (www.kis.nl), voorziet hierin.

De hoofdvragen in dit onderzoek luiden:

1. Welke kansen en uitdagingen ervaren opvoeders zonder migratieachtergrond in meerderheids-minderheidswijken?
2. Wat valt daarbij te leren van de ervaringen van deze opvoeders, met onderscheid tussen degenen die hun wijk steeds diverser hebben zien worden of juist zelf naar een diverse wijk zijn verhuisd?
3. Wat zijn de ondersteuningsbehoeften van dergelijke opvoeders binnen deze context?

De onderzoeksgroep bestaat uit ouders zonder migratieachtergrond en hun kinderen. We willen graag benadrukken dat dit – net zoals geldt voor ouders met migratieachtergrond – geen homogene groep is. Het is ook niet zo dat juist het al dan niet hebben van een migratieachtergrond altijd de belangrijkste factor is die specifieke ervaringen met ouders of kinderen met een migratieachtergrond kleurt. Het onderzoek besteedt aandacht aan diversiteit naar klasse, opleiding en woonregio, die hierbij mede bepalend zijn. Ook religie komt aan de orde, omdat deze factor bij een aantal ouders meespeelt in hun ervaringen.

Dit rapport

In dit rapport doen we verslag van een exploratief kwalitatief onderzoek dat wij uitvoerden onder 29 opvoeders in meerderheids-minderheidswijken. Om het onderzoek extra diepte te geven zijn interviews gehouden in twee steden: Amsterdam en Tilburg. Het gaat om ouders of verzorgers met kinderen in verschillende leeftijden, met een nadruk op de leeftijd van het primair onderwijs. In hoofdstuk 2 lichten we de onderzoeksopzet en de keuzen die we maakten verder toe en beschrijven we de kenmerken van de geïnterviewden. In hoofdstuk 3 bespreken we literatuur die is bestudeerd als basis voor het onderzoek. Hoofdstuk 4, 5 en 6 behandelen de resultaten van de interviews. In hoofdstuk 4 komt eerst aan de orde hoe ouders in de wijk waar ze wonen terecht zijn gekomen en hoe ze een school kozen; en hoe ze het wonen in de wijk en contacten met ouders en kinderen in de wijk en op school ervaren. In hoofdstuk 5 bespreken we vervolgens specifieke opgroei- en opvoedkwesties die ouders en hun kinderen tegenkomen die te maken hebben met het opvoeden als minderheid in een wijk met veel gezinnen met een migratieachtergrond. Hoofdstuk 6 gaat tot slot in op de ondersteuningsbehoeften, en waar ouders steun aan ontnemen of juist steun missen. We sluiten het rapport af met een conclusie, waarin we resultaten afzetten tegen de literatuur en tot aanbevelingen komen voor de praktijk (hoofdstuk 7).

Terminologie

We gebruiken in dit rapport de termen ouders met en zonder migratieachtergrond, soms afgewisseld met termen als 'ouders van kleur' en 'witte' ouders. In de literatuur zijn dit op dit moment de meest gebruikte termen die door velen als neutraal en passend worden ervaren. Hoewel er ook weerstanden zijn tegen termen als 'wit'. Als we over specifieke groepen ouders met een migratieachtergrond of hun kinderen spreken, duiden we deze aan met

termen als 'Marokkaans-Nederlands' of 'Pools-Nederlands', of 'ouders met een Marokkaanse achtergrond'. We spreken niet over 'Marokkaanse' ouders of kinderen, want het betreft vaak ouders die al enige tijd in Nederland wonen of hier zijn geboren. Kinderen zijn doorgaans in Nederland geboren. Ze zijn – ook in hun eigen ogen – vaak zowel Nederlands als Marokkaans (bijv. Distelbrink et al., 2020; Day, Badou & Van Breda, 2020). Waar we respondenten direct citeren, zullen we de termen aanhouden die zij zelf gebruiken. De respondenten in dit onderzoek hebben gefingeerde namen.

Dit hoofdstuk gaat over de wijze waarop het onderzoek is opgezet en uitgevoerd. In paragraaf 2.1. beschrijven we de opzet die is gekozen om de centrale vraag te beantwoorden. In paragraaf 2.2. bespreken we de achtergrondkenmerken van de respondenten. We sluiten af met een korte samenvattende paragraaf (2.3).

2.1. Onderzoeksopzet

Zoals in hoofdstuk 1 is uiteengezet is dit onderzoek kwalitatief van aard. Een kwalitatieve onderzoeks aanpak leent zich het beste voor een verkenning, waarbij dieper kan worden ingegaan op de ervaringen van ouders, de invulling die zij geven aan opvoeding en de opvoedkwesties die zich voordoen – in een wijk waar zij nu één van de vele minderheidsgroepen zijn. Specifiek maakten wij gebruik van semigestructureerde interviews. Dit type interview stelde ons in staat om enerzijds richting te geven aan de gesprekken, anderzijds om ruimte te bieden aan, en dieper in te gaan op, de verhalen van onze respondenten. In het onderzoek zijn drie fasen doorlopen die wij hierna achtereenvolgens beschrijven: 1) een literatuur verkenning, 2) dataverzameling en 3) analyse van de interviews.

Fase 1: Literatuurverkenning

Het onderzoek startte met een literatuurverkenning. Deze was gericht op het verkrijgen van een overzicht van voor de thematiek van het onderzoek relevante literatuur. De verkenning diende ook als basis voor de topiclijst voor de interviews. Het bredere onderzoek *Becoming a Minority* (BaM) van de VU, waarbij dit verdiepende onderzoek aansloot, vormde een belangrijke inspiratiebron. De topiclijst omvat onderwerpen als: achtergronden voor de keuze voor de wijk waarin respondenten wonen, (interetnische) contacten van ouders en kinderen via de school en via de wijk, ervaringen binnen de wijk of de school met andere ouders en kinderen, opvoeddilemma's en -strategieën gerelateerd aan het opvoeden in een meerderheids-minderheidsbuurt en behoeften aan steun bij de opvoeding.

Fase 2: Dataverzameling

Voor de dataverzamelingsfase vond een aantal werkzaamheden plaats: selectie van wijken, contact met sleutelpersonen daarbinnen, werving van respondenten en tot slot het houden van interviews met ouders of verzorgers (met name moeders).

Selectie van wijken en respondenten

Voor dit onderzoek wilden we *opvoeders zonder migratieachtergrond* spreken die wonen in wijken waar zij niet tot de getalsmatige meerderheid behoren.

Hiermee wilden we een beeld krijgen van de specifieke dilemma's of kwesties die zij tegenkomen die gerelateerd kunnen zijn aan deze context. *Etnisch-culturele achtergrond* van de ouders vormde daarmee een eerste selectiecriteria.

Leeftijd van de kinderen vormde een tweede selectiecriteria. De focus in dit onderzoek lag op ouders of verzorgers met in elk geval ook kinderen tussen de 4 en 12 jaar. Op de basisschool speelt een aantal kwesties die we ook uit eerdere (in hoofdstuk 1 aangehaalde) onderzoeken kennen en waarvan we verwachtten dat ze relevant zouden zijn voor dit onderzoek. Juist door de school komen ouders en kinderen vaak voor het eerst of indringender in contact met andere ouders en kinderen. Als kinderen ouder zijn, neemt de kans op contact juist weer af, omdat de segregatie vaak toeneemt op scholen voor voortgezet onderwijs en deze scholen zich bovendien vaak bevinden buiten de eigen woonwijk. Ook komen ouders van middelbare scholieren niet zo snel meer in contact met mede-ouders, of minder intensief. Informatie over eventueel aanwezige oudere kinderen in het onderzoek is wel meegenomen, indien het relevante inzichten opleverde.

Voor dit onderzoek hebben we bijna uitsluitend moeders gesproken. Hoewel ook het perspectief van vaders van belang is, dwong de kleinschaligheid van het onderzoek tot deze beperking. Moeders zijn in veel gezinnen de hoofdopvoeders en we wilden daarom hun perspectief goed in beeld brengen.

Om de realiteit van het bestaan van gemengde huwelijken geen geweld aan te doen, mocht de *eventuele partner* van de geïnterviewde *wel een migratieachtergrond* hebben, zeker ook omdat dergelijke stellen juist een voorkeur kunnen hebben voor wonen in een gemengde wijk (Crul, Lelie & Song, 2023). Wel was het streven om deze groep beperkt te houden, omdat we verwachtten

dat het hebben van een partner met een migratieachtergrond de opvoedervaring in de betreffende wijken zou kunnen beïnvloeden.

Ten slotte was ook *opleidingsniveau* een factor waarop we spreiding nastreefden binnen de onderzoeksgroep. Uit eerder onderzoek weten we dat opleidingsniveau variatie kan opleveren in het type ervaringen betreffende wonen of opvoeden in een meerderheids-minderheidswijk (bijv. Crul & Lelie, 2023; Kraus, 2023; Mepschen, 2019).

Ouders zijn geworven in twee steden met wijken met een relatief hoog aantal bewoners met een migratieachtergrond. Vanwege mogelijke variatie in ervaringen is gekozen voor steden die naar grootte en ligging verschilden. We hebben gekozen voor Amsterdam en Tilburg: een grote en middelgrote gemeente in de Randstad, respectievelijk Brabant. De (hoofd)interviewers woonden ook in deze twee steden, wat praktisch handig was. Om de juiste wijken te selecteren hebben we gebruik gemaakt van data van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). In de StatLinepublicaties *Kerncijfers wijken en buurten* (KWB) staan CBS kerncijfers over alle wijken en buurten in Nederland, waaronder over de grootte van huishoudens en het aantal personen met een migratieachtergrond. Met die gegevens konden we wijken in Amsterdam en Tilburg selecteren waar het merendeel (dat wil zeggen meer dan 50 procent) van de bewoners een migratieachtergrond heeft, en bewoners zonder migratieachtergrond dus een getalsmatige minderheid vormen. De respondenten dienden te wonen in deze wijken.

Bij de selectie van respondenten vormden naar *herkomst van leerlingen gemengde basisscholen* een belangrijke ingang. De focus in het onderzoek lag immers op de ervaringen van ouders zonder migratieachtergrond met het opvoeden van kinderen in een diverse omgeving. Er zijn evenwel ook ouders

geïnterviewd wier kinderen op het moment van het onderzoek een school bezochten met minder kinderen met een migratieachtergrond. Soms bleken hun kinderen eerder wel op een school met een groter aandeel kinderen met een migratieachtergrond te hebben gezeten.

Werving

Om aan respondenten te komen die aan de selectiecriteria voldeden, hebben we diverse wegen bewandeld. Om te beginnen hebben we gebruik gemaakt van ons eigen netwerk. Met name in Tilburg was dit een belangrijke ingang, maar ook in Amsterdam leverde dit enkele respondenten op. Daarnaast verliep de werving via naar herkomst van leerlingen gemengde scholen in meerderheids-minderheidsbuurten. In Amsterdam was de samenwerking met het op een aantal scholen lopende WIE BEN JIJ? filmproject¹ een goede ingang om ouders te vinden. In Tilburg vormden nieuw gelegde contacten met scholen, maar ook met sleutelfiguren als jongerenwerkers, een goede methode voor werving. Een aantal scholen en jongerenwerkers moest afzien van medewerking, vooral door drukte in verband met de coronacrisis die tijdens ons onderzoek gaande was.

Tot slot is de 'sneeuwbalmethode' toegepast bij elk van de bovengenoemde wervingsstrategieën. Na ieder afgenomen interview vroegen we de respondenten of zij nog andere ouders (zonder migratieachtergrond) kenden van hun school of uit hun wijk of uit een aanpalende wijk, die met ons zouden willen spreken over het onderwerp opvoeden en opgroeien in multi-etnische wijken. Als dit nieuwe kandidaten opleverde van buiten de wijk, gingen we aan de hand

van CBS gegevens na of de wijk aan de door ons geformuleerde selectiecriteria voldeed.

Onze persoonlijke contacten en sleutelfiguren vroegen eerst om toestemming aan de mogelijke respondenten voor het doorgeven van hun gegevens aan de onderzoekers. Na het verkrijgen van die toestemming namen de onderzoekers telefonisch dan wel per e-mail contact op met de respondenten om hen nader te informeren over het onderzoek en om een afspraak in te plannen voor het interview. Daarbij werd respondenten gevraagd of zij een korte achtergrondvragenlijst digitaal (anoniem) konden invullen zodat deze niet tijdens het interview behandeld hoefde te worden en er dus meer tijd was voor de inhoudelijke vragen. De link naar de vragenlijst stuurden de onderzoekers via e-mail of via Whatsapp aan de respondenten. De werving verliep in Tilburg wat moeilijker dan in Amsterdam. In Amsterdam konden bovendien wat extra interviews worden gerealiseerd door een stagiair die meeliep in ons onderzoek en eigen ingangen had voor werving. Uiteindelijk zijn in Amsterdam negentien interviews gerealiseerd, en in Tilburg tien.

Afnemen van de interviews

We spraken de respondenten in de periode februari tot en met augustus 2021. Door de coronapandemie waren de onderzoekers genoodzaakt om het interview grotendeels online, en soms telefonisch af te nemen. Slechts in enkele gevallen was het mogelijk het interview face-to-face in een buitenruimte te houden. De interviews duurden tussen de een en twee uur. In het semigestructureerde interview kwamen diverse onderwerpen aan bod: (1) de wijk, (2)

¹ Dit is een project van Saskia Boorsma waarbij kinderen in de bovenbouw van de basisschool uit multi-etnische klassen elkaar en elkaars ouders thuis interviewen en filmen, om zo elkaar beter te leren kennen. De film wordt vervolgens aan ouders en kinderen op school vertoond en besproken. De ervaring is dat er nieuwe en diepgaander contacten tot stand komen tussen ouders en kinderen met verschillende achtergronden door dit project. Voor meer informatie, zie www.wiebenjij.tv.

contacten van ouders en kinderen via de school, (3) ouderparticipatie (wijk of school), (4) opvoeding en diversiteit en (5) steun bij de opvoeding (accent op opvoeden in een gemengde wijk/school).

Aan het begin van ieder interview vroeg de onderzoeker om toestemming voor het maken van een geluidsopname van het gesprek. Na het akkoord van de respondent werd de toestemming nogmaals gevraagd zodat deze op de geluidsopname terug te horen is. De geluidsopnames zijn gebruikt om de interviews uit te werken in gespreksverslagen of verbatim transcripten. Na de uitwerking zijn de geluidsopnames gewist van de apparaten waar de opnames waren opgeslagen. Als vergoeding voor deelname aan het onderzoek kregen de respondenten een digitale cadeaubon ter waarde van 20 euro toegestuurd.

Fase 3: Analyse en rapportage

In de laatste fase van het onderzoek zijn de interviews geanalyseerd met behulp van het analyseprogramma Atlas.ti. Aan de hand van een codeerschema, dat de onderzoekers op voorhand hadden opgesteld op basis van de topiclijst, zijn de interviewverslagen gecodeerd. In de fase van coderen hielden de onderzoekers nauw contact met elkaar. Tijdens het coderen werden op basis van de ervaringen met de eerste interviews in onderling teamoverleg nog enkele nieuwe codes toegevoegd aan het codeerschema, dat vervolgens door alle onderzoekers is gehanteerd. Voor de analyse zelf werd de ‘constant comparison’ methode gebruikt; interviewfragmenten werden verschillende keren opnieuw herlezen en daarbij soms verder op een meer gedetailleerd niveau gecodeerd.

2.2. Achtergrondkenmerken van de respondenten

We hebben in totaal 29 interviews afgenomen. De meeste respondenten zijn moeders, maar we spraken ook een vader die hoofdopvoeder was in het gezin. De respondenten waren tussen de 31 en 49 jaar oud.

De meeste respondenten hebben een partner met wie zij samenwonen en de kinderen opvoeden; in één geval betreft het een gezin met twee moeders. Enkele moeders (en één vader) voeden de kinderen op zonder inwonende partner. De partner is niet in alle gevallen de ouder van de kinderen. In een klein aantal gevallen heeft de (ex-)partner van de geïnterviewden een migratieachtergrond. Deze was uiteenlopend (Caribisch-Nederlands, Chinees-Nederlands, Joegoslavisch-Nederlands, Koreaans-Nederlands en Turks-Nederlands).

Het aantal kinderen dat de respondenten hebben varieerde van een tot zes. De meeste respondenten hebben twee kinderen (18 respondenten). De meeste kinderen in het onderzoek zaten nog op de basisschool. Een klein aantal ouders heeft (alleen) nét iets oudere kinderen die pas van de basisschool af zijn. Deze kinderen zaten in het eerste jaar van de middelbare school. In dit geval vroegen wij ouders om terug te blikken naar de basisschool periode.

Woonplaats en wijken

Voor ons onderzoek spraken we zoals gezegd negentien respondenten uit Amsterdam en tien respondenten uit Tilburg. Van de respondenten uit Amsterdam woonde het merendeel ten tijde van het onderzoek in stadsdeel West (N=11) in de wijken Baarsjes of Bos & Lommer. Het overige deel van de respondenten uit Amsterdam woonde tijdens deelname in stadsdeel Nieuw-West (N=7), in de wijken Westlandgracht, Slotervaart of Slotermeer. Eén respondent woonde in stadsdeel Oost (Dapperbuurt).

Het grootste deel van de respondenten uit Tilburg woonde op het moment van onderzoek in Tilburg-Noord (in de wijk Stokhasselt, N=8). Een kleiner deel van de respondenten woonde in Tilburg-West (in de wijken het Zand, N=1, en Wandelbos, N=1). De meeste respondenten uit Amsterdam en Tilburg woonden langer dan tien jaar in hun wijk (N=14). Een deel van de respondenten woonde vijf tot tien jaar in de wijk (N=10) en een kleiner deel minder dan vijf jaar (N=3). Twee respondenten woonden minder dan één jaar in hun wijk.

In beide steden zijn uiteindelijk ouders met kinderen op diverse uiteenlopende basisscholen bereikt. Kinderen bezochten zo'n vijf a zes verschillende basisscholen per stad. De scholen konden onderling wat verschillen in etnisch-culturele samenstelling maar de meeste ouders hadden kinderen (gehad) op scholen waar deze als kinderen zonder migratieachtergrond de minderheid vorm(d)en.

Opleidingsniveau

De respondenten is gevraagd wat hun hoogst genoten opleiding was. In tabel 1 is weergegeven welk opleidingsniveau de respondenten hebben afgerond. Duidelijk is dat theoretisch opgeleiden (hbo/wo) oververtegenwoordigd zijn in Amsterdam en meer praktisch opgeleiden (vmbo en mbo) of ouders met alleen basisonderwijs juist voornamelijk uit Tilburg komen. Dit was vooraf niet voorzien; het bleek dat via de wervingskanalen in Amsterdam (multi-etnische scholen in de geselecteerde wijken en onze ingangen daar) vooral ouders met een hbo- of wo-opleiding zich meldden om mee te doen, zelfs al is expliciet gezocht naar meer variatie. In Tilburg waren onder de respondenten die in de geselecteerde wijken woonden juist nauwelijks respondenten met dit type opleidingsachtergrond. De wervingsmethode week niet heel sterk af in beide gemeenten. Of er een sterke bias is, en er in Amsterdam ook veel 'witte' ouders met een

praktische opleiding in de bedoelde wijken wonen, of andersom in Tilburg ook theoretisch opgeleide ouders waar we geen zicht op hebben gekregen, is niet met zekerheid te zeggen. In elk geval maakt het dat de verschillen die we hebben gevonden tussen Amsterdam en Tilburg ook gerelateerd kunnen zijn aan verschillen in opleidingsniveau tussen beide respondentgroepen.

Tabel 1 Respondenten naar hoogst afgeronde opleiding en gemeente waar ze wonen (absolute aantallen)

Aantallen	Po	Vmbo	mbo	hbo	Wo
Tilburg	2	3	5		
Amsterdam			1	6	12

2.3. Samenvatting

Voor dit onderzoek zijn 29 ouders (bijna allen moeders) zonder migratieachtergrond bevraagd die hun kinderen opvoeden in wijken waarin zij als etnische groep de minderheid zijn geworden. De ouders zijn geworven in Amsterdam en Tilburg, in meerderheids-minderheidswijken. Via via zijn weer andere respondenten gevonden, waarbij steeds is bekeken of deze ook in meerderheids-minderheidswijken woonden. Een klein deel van de respondenten had een (ex-)partner met een migratieachtergrond. De belangrijkste ingang voor werving van respondenten waren scholen met een multi-etnische populatie. Daarnaast is geworven via persoonlijke contacten van de onderzoekers en andere organisaties zoals jongerenwerk. Door de wervingsmethode zijn onze respondenten ouders die relatief vaak hebben gekozen voor een multi-etnische school in de wijk. Dit was een bewuste keuze; naar onze verwachting leverde

dit de meest interessante gegevens op. Per stad zijn de kinderen van de geïnterviewden verspreid over 5 à 6 scholen en verschillende wijken. De respondenten hebben (bijna allemaal) in elk geval kinderen in het basisonderwijs en soms ook oudere of jongere kinderen. Juist in het basisonderwijs komen veel contacten tot stand die niet vanzelf tot stand komen buiten school, en krijgen ouders het meest te maken met vragen die gaan over het samenleven op school of in een wijk met elkaar.

Met de respondenten zijn interviews afgenomen aan de hand van een topiclijst, die was ingebed in literatuur (beschreven in hoofdstuk 3). De interviews zijn face-to-face of online gehouden. Vooraf werd informatie over achtergrondkenmerken verzameld via een kort online vragenlijstje. In Amsterdam zijn uiteindelijk meer respondenten gevonden dan in Tilburg, wat ook te maken had met een grotere inzet van interviewers aldaar. Ouders die wij in Amsterdam spraken, bleken bijna allemaal theoretisch opgeleid, terwijl de ouders in Tilburg juist bijna allemaal een praktische opleiding hadden. Dit ondanks dat er moeite is gedaan om spreiding naar opleiding te realiseren binnen steden. Het betekent dat verschillen tussen ouders in Tilburg en Amsterdam tegelijkertijd verschillen tussen ouders met uiteenlopende opleidingsniveaus zijn.

3. Opgroeien en opvoeden in een meerderheids- minderheidsbuurt: wat weten we al?

In dit hoofdstuk gaan we in op literatuur die we bestudeerden als basis voor ons onderzoek. Voor dit onderzoek is gezocht naar literatuur over interetnisch contact in het algemeen en opgroeien en opvoeden in een meerderheids-minderheidscontext in het bijzonder. Burgers zonder migratieachtergrond zijn nog een onderbelichte groep in onderzoek naar diversiteits- en inclusievraagstukken (Abaied & Perry, 2021). Zeker in Nederland is ook nog weinig onderzoek gedaan naar hoe ouders zonder migratieachtergrond de opvoeding vormgeven in etnisch diverse contexten. Internationaal is daarover wel al meer bekend, vooral over hoe deze ouders hun kinderen socialiseren rondom thema's als discriminatie, racisme en ongelijkheid. In dit hoofdstuk bespreken we deze inzichten uit eerder onderzoek. De literatuur is benut voor het bepalen van gespreksonderwerpen. In hoofdstuk 7 zetten we de resultaten van het onderzoek ook af tegen wat al bekend is.

We bespreken in het volgende paragrafen eerst wat we al weten uit (vooral internationaal) onderzoek over de ouder als voorbeeld (3.1) en opvoeden in een multi-etnische context (3.2). Dan gaan we in op wat bekend is over de wijk als context voor interetnisch contact (3.3) en welke voorwaarden nodig zijn voor positief interetnisch contact (3.4). We sluiten af met een blik op de school als context voor interetnisch contact voor kinderen (3.5) en een korte samenvatting (3.6).

3.1. De rol van ouders in een diverse samenleving

Discriminatie en racisme komt vaak voor onder kinderen (Felten, Broekroelofs & Van de Kamp, 2020). Voor het bevorderen van positief interetnisch contact is het bewust daarmee omgaan als opvoeder vanaf de jonge jaren van kinderen al belangrijk. Onderzoek laat namelijk zien dat kinderen al op driejarige leeftijd in staat zijn fysieke en culturele verschillen te herkennen en dan al op basis van deze verschillen een negatieve houding kunnen ontwikkelen (Aboud, 1988; Dunham, Chen & Banaji, 2013; Felten et al., 2020; zie ook Raabe & Beelman, 2011, in De Bruijn et al., 2020;). Felten et al. (ibid.) stellen op basis van literatuuronderzoek dat in de leeftijd van 5 tot 7 jaar er vaak al sprake is van vooroordelen op basis van etniciteit.

De invloed van ouders op kinderen

Als het gaat om het stimuleren of juist ontmoedigen van interetnische relaties, dan zijn ouders een belangrijk voorbeeld voor hun kinderen (Edmonds & Killen, 2009; Felten et al., 2020; Smith et al., 2014; Tolsma et al., 2008, Verkuyten, 2002). Of zij dat nu bewust doen of niet, ouders leren hun kinderen hoe zich te verhouden tot anderen (de outgroup) (Hughes et al., 2006). Zowel de expliciete als meer impliciete opvattingen, attitudes en gedragingen van ouders ten opzichte van interetnisch contact zijn van invloed op die van hun kinderen (De Bruijn et al., 2020; Edmonds & Killen, 2009; Tolsma et al. 2008, Mesman, 2021; Verkuyten, 2002). Onder expliciet gedrag valt dan bijvoorbeeld het zelf wel of

niet omgaan met mensen die anders zijn (Smith et al., 2014). Uit onderzoek naar interetnische relaties blijkt dat Nederlanders zonder migratieachtergrond van alle etnisch-culturele groeperingen in Nederland de minste interetnische contacten hebben (Boterman, 2013; Crul & Lelie, 2017; Huijnk & Andriessen, 2016; Jongejan & Tijs, 2010; Martinovic, 2010; Völker, Pinkster & Flap, 2008), evenals de meest negatieve houding ten opzichte van interetnische relaties (Huijnk & Dagevos, 2012).

Ouders kunnen impliciet maar ook expliciet interetnisch contact, samen spelen en vriendschappen tussen hun kinderen en kinderen met andere etnische/culturele achtergronden stimuleren of juist ontmoedigen (Byrne, 2006; Felten et al., 2020). Ouders kunnen door middel van bepaalde activiteiten helpen voorkomen dat hun kinderen een negatieve houding ten opzichte van mensen met een andere achtergrond ontwikkelen, zo komt uit onderzoek naar voren. Het helpt bijvoorbeeld als zij boeken voorlezen die een diversiteit aan achtergronden op een authentieke manier laten zien (De Bruijn, Emmen & Mesman, 2021). Ook werkt het positief als ouders verhaaltjes voorlezen en filmpjes laten zien waarin kinderen, dieren of andere wezens die verschillen van elkaar vriendschappen hebben en met elkaar spelen. Het is daarbij belangrijk dat de ouderfiguur het spelen van deze kinderen, dieren of andere wezens met elkaar expliciet goedkeurt (Felten et al., 2020). Ouders kunnen de ontwikkeling van de opvattingen en gedragingen van hun kinderen met betrekking tot interetnisch contact ook beïnvloeden door het zelf uiten dan wel tegenspreken van discriminerende, racistische of stereotyperende opmerkingen of gedragingen van de kinderen zelf of van anderen om zich heen (Mesman, 2021).

Op een meer impliciete manier beïnvloeden ouders de ontwikkeling van de opvattingen, houding en gedragingen van hun kinderen door bijvoorbeeld het nonverbaal uiten van ongemak of juist comfort bij interetnisch contact. Tevens laten empirische studies zien dat kinderen meer interetnische contacten hebben wanneer hun ouders minder nadruk leggen op de tradities behorend tot hun eigen etnische groep (de ingroup) (Smith et al., 2014).

Kortom, verschillend onderzoek wijst uit dat ouders expliciet en impliciet een positieve of negatieve invloed kunnen uitoefenen op het interetnisch contact van hun kinderen. Dat geldt zowel voor ouders met als zonder migratieachtergrond. In de literatuur wordt specifiek de rol van ouders zonder migratieachtergrond benadrukt, omdat zij tot de groep behoren met de meeste macht in de samenleving (Underhill, 2019; Abaied & Perry, 2021; Mesman, 2021).

3.2. Opvoeden in de superdiverse omgeving: kleurbewust of kleurenblind?

Ouders kunnen verschillende benaderingen hanteren als het gaat om opvoeden rondom etnische diversiteit, die vervolgens leiden tot verschillend gedrag, bijvoorbeeld bij interetnisch contact en het bespreken van thema's als discriminatie, racisme en ongelijkheid.

Kleurenblind opvoeden

In de literatuur wordt grofweg een onderscheid gemaakt tussen een 'kleurenblinde' benadering en een 'kleurbewuste' benadering (Abaied & Perry, 2021; Hamm, 2001; Mesman, 2021). Een kleurenblinde benadering is gebaseerd op het idee dat huidskleur, en daarnaast etnisch-culturele verschillen tussen groepen, geen rol (zouden moeten) spelen in hoe mensen met elkaar omgaan (Savenije,

Van Boxtel & Grever, 2014). Ten eerste zijn er mensen die een kleurenblinde benadering hanteren omdat ze het idee hebben dat verschil er niet toe doet. Vanuit dit idee wordt verondersteld dat kinderen verschillen tussen mensen niet zien en daarom niet discrimineren of zich racistisch kunnen uiten. Er zijn ook mensen die een kleurenblinde benadering hanteren omdat zij zelf geen verschil *willen* zien en/of van mening zijn dat het benadrukken van verschil ongelijkheden vergroot. Onafhankelijk van welk idee of motief er aan de kleurenblinde benadering ten grondslag ligt, wordt het handelen van opvoeders vanuit deze benadering gekenmerkt door het niet benoemen of bespreekbaar maken van verschillen in etnische achtergrond (Abaied & Perry, 2021).

Gezien vanuit dit perspectief doen kleur en andere verschillen er dus niet toe als het om intermenselijk contact gaat. Dit zou er echter toe kunnen leiden dat ouders zich onverschillig opstellen ten aanzien van interetnische contacten die hun kinderen al dan niet hebben (Hamm, 2001). Ouders die vanuit deze benadering handelen gaan ook niet in gesprek over thema's als verschil, ongelijkheid, discriminatie en racisme (zie ook Felten et al., 2020). Wanneer zich conflicten voordoen zullen deze eerder vanuit een individualiserende benadering afgedaan worden, als incident of pesterij, en niet als mogelijk gelinkt aan uitsluitingsmechanismen tussen (etnische) groepen die ook op andere niveaus in de samenleving spelen (Felten et al., 2020). Een kleurenblinde benadering kan dus leiden tot het niet erkennen van het belang van – of zelfs het ontmoedigen van het gesprek over verschillen en ongelijkheid en mechanismen die daaraan ten grondslag liggen. Ouders die vanuit een kleurenblinde benadering opvoeden benadrukken in gesprek met hun kinderen vaak meer de individuele kenmerken van mensen en niet hun 'toehoren' aan een bepaalde etnische groep (Mesman, 2021).

Kleurbewust opvoeden

Een kleurbewuste benadering houdt daarentegen in dat er wel expliciet aandacht is voor verschillen en daarop berustende ongelijkheid (Mesman, 2021). Ongelijkheid op basis van bijvoorbeeld huidskleur en etnische achtergrond wordt expliciet afgekeurd en tegelijk wordt de waarde van diversiteit benadrukt (Hamm, 2001). Kleurbewuste ouders zijn eerder geneigd hun kinderen te stimuleren om vooroordelen over bepaalde etnische groepen te (h)erkennen, diversiteit te waarderen, en hun kinderen aan te sporen mensen uit verschillende groepen gelijk te behandelen. Hier past bijvoorbeeld ook bij dat ouders bij conflicten tussen kinderen dynamieken rondom pesten, discriminatie en racisme met hen bespreken, en hun kinderen aansporen om actie te ondernemen wanneer anderen uitgesloten worden (Felten et al., 2020). Bovendien informeren kleurbewuste ouders hun kinderen vaker over hoe racisme in hun eigen samenleving ontstaan is, hoe het kan voortbestaan en wat er de gevolgen van zijn (Abaied & Perry, 2021).

Echter, onderzoek van Underhill (2019) illustreert ook de gecompliceerde aard van de opvoedingsstrategie van het expliciet besteden van aandacht aan verschillen. Op basis van gesprekken met (witte) ouders zonder migratieachtergrond in de VS, stelt zij dat blootstelling aan diversiteit een opvoedingsstrategie is geworden onder 'witte' ouders uit de middenklasse. Zij doen dit opdat hun kinderen over diversiteit leren, zich op hun gemak voelen in verschillende omgevingen, ruimdenkende individuen worden, maar leren hen daarbij vaak niet echt over sociale of raciale ongelijkheden. Geen oog hebben voor ongelijkheden of machtsverschillen die ingebed zijn in diverse contexten kan leiden tot het versterken van vooroordelen of veronderstellingen over groepsverschillen (Merry, 2020). Kortom, een kleurbewuste benadering zonder aandacht voor ongelijkheid zou dus weer juist een averechtse uitwerking kunnen hebben.

Invloeden op opvoedonzekerheid

Bovenstaande laat zien hoe een kleurenblinde dan wel een meer kleurbewuste benadering zou kunnen leiden tot verschillen in de opvoeding: sommige ouders zullen weinig vragen hebben of dilemma's ervaren omdat ze verschil en ongelijkheid niet (willen) zien, terwijl andere ouders die verschil en ongelijkheid wel (willen) zien wellicht vragen zullen hebben over hoe hierop in te spelen en hoe hun kinderen hierin te begeleiden. De laatsten zouden bijvoorbeeld vragen kunnen hebben of dilemma's kunnen ervaren die gaan over aanpassing en invoegen van zichzelf, hun kinderen en andere inwoners in de etnisch diverse buurt waar zij leven (Hamm, 2001).

Zoals geldt voor ouders met een migratieachtergrond (bijv. Distelbrink et al., 2020), kan het omgaan met verschillen en spanningen die het opvoeden in de multi-etnische context meebrengt ook tot opvoedonzekerheid leiden bij ouders zonder migratieachtergrond. Ook voor hen is het opvoeden in de multi-etnische context toenemend een gegeven, en ook in hun geval kan dat leiden tot allerlei vragen rondom de 'etnische socialisatie' van hun kinderen, het omgaan met ongelijkheid, discriminatie van of door hun kinderen en met ervaren conflicten rondom schurende normen en waarden (Mesman, 2021). Zoals gezegd in Hoofdstuk 1, is hierover nog weinig bekend, en dit geldt zeker ook wijken waar deze ouders een minderheid vormen.

3.3. De wijk als context voor interetnische ontmoeting

Buurten en wijken zijn contexten waar mensen bij elkaar komen. Een mogelijkheid om leden van een andere etnische groep te ontmoeten is dan ook in een multi-etnische buurt (gaan) wonen. Onderzoek laat echter zien dat ontmoeting

en nabijheid niet automatisch tot meer contact, of meer gemengde netwerken leidt (Crul & Lelie, 2017).

Contact niet vanzelfsprekend

In etnisch diverse wijken hebben bewoners zonder migratieachtergrond vaak geen of weinig contact met bewoners met een migratieachtergrond (Van Beckhoven & Van Kempen, 2003; Blokland & Van Eijk, 2010; Butler, 2003; Jackson & Benson, 2014; May, 1996; Tach, 2009). Ontmoetingen tussen leden uit verschillende bevolkingsgroepen zijn vaak spontaan en hebben niet zelden een vluchtig karakter (Laan-Bouma, 2005; Gijsberts en Dagevos, 2005, 2007; Tolsma et al., 2009 in Wonderen & Felten, 2020). Empirische studies laten dan ook zien dat grotere verscheidenheid in de buurt of wijk niet vanzelf bijdraagt aan sociale cohesie. Grotere verscheidenheid zou de (ervaren) sociale cohesie zelfs kunnen verminderen of juist kunnen zorgen voor tegenstellingen (Wonderen & Felten, 2020). Gemengde wijken kunnen bijvoorbeeld negatieve consequenties hebben voor contact tussen verschillende groepen omdat er verdringing optreedt in het gebruik van schaarse wijkvoorzieningen (Crul & Lelie, 2017).

De invloed van macht en status

Dergelijk onderzoek wijst ook op de verschillen in maatschappelijke status en macht tussen groepen in multi-etnische wijken. Hoewel de populatie zonder migratieachtergrond in veel gemengde wijken in aantal de minderheid vormt, is dit, vooral in de nieuwere gemengde wijken, wel vaak de groep met gemiddeld meer theoretische opleidingen en hogere inkomens. Dit maakt dat dit in veel gevallen de groep is met de meeste sociale status en daardoor vaak de meeste macht en invloed rondom initiatieven en beleid in de wijk (Hamm, 2001). Dit verschil in status speelt bijvoorbeeld een rol als het gaat om wie uiteindelijk de normen in de publieke ruimte bepaalt (Crul & Lelie, 2017; Keskiner & Waldring, 2023). Hamm (2001) stelt

dat deze status ook maakt dat ouders zonder migratieachtergrond waarschijnlijk niet naar aanpassing van zichzelf en hun kinderen zullen streven of naar invoeging in de ‘andere’ (al bestaande) culturen en praktijken in de buurt. Het is volgens de auteurs waarschijnlijker dat zij verwachten dat buurtgenoten met een migratieachtergrond zich aanpassen aan hun normen en standaarden.

Twee perspectieven: conflict- en contacthypothese

Volgens sommigen zou het leven in een diverse omgeving dus juist afstand kunnen creëren en negatieve gevoelens tussen groepen kunnen aanwakkeren. Onderzoek dat daarop wijst vertrekt vaak vanuit het theoretisch perspectief van de conflicttheorie. Vanuit dit perspectief wordt gesteld dat leven in een diverse omgeving negatieve gevoelens tussen verschillende groepen kan aanwakkeren, gemedieerd door percepties van bedreiging (Blumer, 1958; Bobo, 1983; Quillian, 1995).

Anderzijds is er ook onderzoek dat juist wijst op ontmoeting als een belangrijke factor bij het tot stand komen van positief interetnisch contact (Kalmijn, 1998; Martinovic, 2013). Dit onderzoek borduurt vaak voort op de contacttheorie (Allport, 1954). Deze suggereert dat meer interacties met mensen die anders zijn eerder respect en intimiteit zullen opwekken dan aanhoudende vooroordelen of minachting (New & Merry, 2014). Empirisch onderzoek bevestigt dat ontmoeting een positief effect kan hebben op het contact tussen groepen (Savelkoul et al., 2011; Savelkoul et al., 2015). Zo kan toenemend contact tussen groepen samengaan met een toename in vertrouwen in de outgroup en vermindering van vooroordelen over (Kros & Hewstone, 2020) en angst tussen groepen (Vedder, Wenink & Van Geel, 2017). Dit kan op zijn beurt de negatieve houding ten opzichte van mensen met een migratieachtergrond verminderen (Savelkoul et al., 2011; Vedder et al., 2017). Vanuit de contacttheorie geredeneerd: wanneer mensen zonder migratieachtergrond meer contact hebben met mensen met

een migratieachtergrond kan dat, onder andere doordat men meer te weten komt over de *outgroup*, leiden tot het ontdekken van overeenkomsten, het verminderen van vooroordelen en tot een positievere emotionele reactie op de mensen met een migratieachtergrond (Allport, 1954; Pettigrew & Tropp, 2006).

3.4. Voorwaarden voor positief interetnisch contact

Vijf criteria voor positief interetnisch contact

Allport (1954) suggereert echter ook uit dat deze ‘voordelen van ontmoeting’ niet vanzelfsprekend zijn: er zijn ten minste vijf criteria waaraan een ontmoeting moet voldoen wil deze positieve relaties opleveren en stereotypen doen verminderen of afnemen: (1) personen met verschillende achtergronden moeten in de betreffende context een gelijke status hebben; (2) er moeten gezamenlijke doelen zijn waaromheen mensen met verschillende achtergronden zich organiseren; (3) bij samenwerking wordt concurrentie vermeden of geminimaliseerd; (4) er is een door allen erkende autoriteit die interacties kan vergemakkelijken en uitspraak kan doen bij geschillen; en tot slot (5) er is ruimte voor informele, persoonlijke interacties tussen personen met verschillende achtergronden (in New & Merry, 2014).

Deze vijf criteria duiden erop dat, wil ontmoeting bijdragen aan positief interetnisch contact, het stimuleren van sociaal contact op zich niet voldoende is. Spontane ontmoeting sorteert relatief weinig effect (Wonderen & Felten, 2020; Engbersen et al., 2021). Terwijl ontmoetingen in etnisch gemengde wijken zich vaak daartoe beperken (Laan-Bouma, 2005; Gijsberts & Dagevos, 2005, 2007; Tolsma, Van der Meer & Gesthuizen, 2009 in Wonderen & Felten, 2020). De kans op een positief contact is groter bij georganiseerde activiteiten waarbij de ontmoeting een middel is om vervolgens gezamenlijk iets te bereiken.

Verschillende typen contact

Wonderen en Felten (2020) bespreken verschillende vormen van contact en hun effecten op de verbetering van het effect van interetnisch contact. Contacten waarin daadwerkelijk kennis over elkaar wordt opgedaan en die intenser en langduriger zijn, geven meer kans op een (voortdurend) positiever interetnisch contact. Zij verwijzen naar de Bindingsladder ontwikkeld door de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2005) waarin typen contact gegroepeerd zijn op vier treden. Op de eerste trede staat het doel elkaar te ontmoeten en het creëren van publieke familiariteit centraal. Hier gaat het om het in contact raken van verschillende etnische groepen met elkaar en het creëren van ruimte en momenten waarop dit kan gebeuren. Dit type contact is vaak vluchtig en vrijblijvend, zoals bijvoorbeeld op een buurtfeest of op het schoolplein. Op de tweede trede staat het leren kennen van elkaar centraal. Hier is het contact meer georganiseerd en gefocust en aanwezigen hebben duidelijkere rollen in het contact. Hieronder zouden initiatieven vallen die expliciet gericht zijn op bevordering van wederzijds begrip en respect. Denk bijvoorbeeld aan georganiseerde dialogen over bepaalde thema's tussen verschillende bewoners op wijkniveau of ouders op een school. Op de derde trede staat het realiseren van collectief handelen centraal. Tijdens dit type contact worden gezamenlijk afspraken gemaakt over gezamenlijke activiteiten vanuit een verbindend doel. Het gaat bijvoorbeeld om activiteiten in buurthuizen, bibliotheken of scholen of in een divers samengestelde medezeggenschaps- of ouderraad van een school. Tot slot richt de vierde trede zich op het stimuleren van wederzijdse hulprelaties tussen groepen. Denk hier bijvoorbeeld aan een divers samengesteld buddy- of maatjes systeem in een buurt, of ouders die elkaar door sociale en culturele lagen heen rondom school- en opvoedzaken ondersteunen.

Vaak weinig oog voor machtsverschillen

Het voldoen aan de criteria voor contact is niet eenvoudig. Zoals eerder genoemd zou in zogenaamde 'superdiverse' wijken met name de eerste voorwaarde (het hebben van gelijke status) een uitdaging kunnen vormen. Dit geldt zeker in die wijken waar gezinnen zonder migratieachtergrond en met hoger inkomen zijn gaan wonen in nieuwe (koop)woningen die in plaats kwamen van sociale huurwoningen waar vooral gezinnen met een migratieachtergrond met een lager inkomen woonden. Alba en Duyvendak (2019) stellen dat in onderzoek in 'superdiverse' contexten nog te vaak het machtsvraagstuk onbeschouwd blijft, waardoor er uitgegaan wordt van het idee dat deze contexten voor alle betrokkenen een gelijk speelveld zijn. De auteurs schrijven: *"The linkage of conviviality to superdiversity leads to a view of superdiverse areas as increasingly level playing fields, where everyone, the native majority included, has become a minority and no one ethnic group is dominant."* (p. 107). De auteurs pleiten ervoor om ook in superdiverse contexten oog te hebben voor wat zij noemen de *'verticale dimensies van sociale macht'* (p. 105). Deze dimensies zijn volgens de auteurs ingebed in de mainstream normen, waarden, cultuur en interacties die impliciet en expliciet in veel maatschappelijke instituties (zoals bijvoorbeeld scholen) uitgedragen worden. In het *Becoming a Minority* project wordt het machtsvraagstuk wel onderzocht. Keskiner en Waldring (2023) laten zien dat door gentrificatie van de buurt nieuwkomers zonder migratieachtergrond de "gevestigde" status van in de buurt geboren en getogen bewoners met een migratieachtergrond uitdaagden.

De rol van instituties

Onderzoek laat zien dat scholen, woningcorporaties en gemeentelijke instanties een belangrijke (mediërende) rol kunnen spelen bij het tegengaan of compenseren van ongelijkheid. In een onderzoek onder jongeren met een

tweede generatie migratieachtergrond in Europese steden concludeerden Crul en Schneider (2010: 1257) dat de participatie en hun gevoel erbij te horen sterk afhangt van institutioneel aanbod (*institutional arrangements*) op terreinen als onderwijs, arbeidsmarkt, woningmarkt, religie en wetgeving: hoe groter dit aanbod, hoe meer participatie en ‘gevoel erbij te horen’ werd geobserveerd onder de jongeren. Daarbij lijkt de aard van het aanbod echter wel uit te maken, zoals de volgende paragraaf laat zien voor de context van het onderwijs.

3.5. Interetnische contacten in de context van school

Zoals geldt voor de buurt, gaat ook voor de school op dat gelegenheid voor interetnisch contact niet vanzelfsprekend leidt tot meer contact en verbetering van de interetnische verhoudingen. Reviews van onderzoek van Lindo (2008) en Bakker (2012) laten uiteenlopende resultaten zien, die de contacthypothese bevestigen dan wel weerleggen. Ook de relatie tussen interetnische vriendschappen en verandering van attitudes bleek niet in ijzer gegoten.

De invloed van school op vriendschappen en positieve verhoudingen

Verschuillende onderzoeken tonen aan dat sekse, gedragsstijlen, ruimtelijke nabijheid en processen van in- en uitsluiting vaak bepalender zijn voor de vriendschapskeuzen van kinderen op school dan etnische achtergrond (Graumans & Van den Berg, 2008; zie ook Verkuyten & Thijs, 2002; Agirdag et al., 2011; Van Praag et al., 2013). Het zijn daarbij niettemin vooral kinderen met een migratieachtergrond die het risico lopen op buitensluiting. Daarbij stelden Verkuyten en Thijs (2002.), evenals Agirdag et al. (2011) wel vast dat dit risico afneemt wanneer zij de meerderheid uitmaken in de klas. Het ‘interetnisch schoolklimaat’ blijkt een verzachtende factor: op scholen met veel interetnische vriendschappen en weinig etnisch conflict komt uitsluiting op etnische basis

minder voor. Verder tonen verschillende onderzoeken aan dat ook leerkrachten een rol kunnen spelen bij de mate waarin positieve contacten tot stand komen tussen kinderen uit verschillende etnisch-culturele groepen. Bijvoorbeeld de mate waarin zij lagere verwachtingen koesteren van leerlingen met een migratieachtergrond (bijv. Agirdag et al., 2011) of juist een inclusief omgangsklimaat weten te creëren in de klas hebben hier invloed op (Žeželj, Jakšić & Jošić, 2015, in Felten et al., 2020).

De context van de school en klas blijkt er dus toe te doen. In dit verband kunnen de resultaten van onderzoek naar de werkzaamheid van ‘intercultureel’ of ‘multicultureel’ onderwijs relevant zijn. Wanneer in het onderwijs een sterk accent ligt op het ‘anders-zijn’ van leerlingen met een migratieachtergrond kan dat averechtse effecten hebben, stelt Bakker (2012). Toename van kennis over verschillende culturen blijkt tot afname van vooroordelen te kunnen leiden. Daarbij spelen het aanreiken van ‘counterstereotypen’ en van positieve voorbeelden van kinderen die ‘anders’ zijn een rol, evenals het ervaren van gemeenschappelijkheid en empathie, aldus Verkuyten en Thijs (2013) op basis van een review. Bakker (2012) wijst op experimenten die tot vergelijkbare bevindingen leidden, en noemt daarbij ook het belang van benadrukken van individuele verschillen in plaats van groepsverschillen, en van het stimuleren van onderlinge identificatie. Eén van de meest effectieve manieren om positieve groepsrelaties te bevorderen is volgens Bakker (2012) het coöperatief leren, waarbij leerlingen in onderlinge afhankelijkheid aan een taak moeten werken (Cooper & Slavin, 2004; zie ook Felten et al., 2020). Overigens is hierbij aandacht voor de plaats van kinderen in de etnische statushiërarchie noodzakelijk. Zo kunnen verschillen in taalbeheersing ertoe leiden dat leerlingen zonder migratieachtergrond toch weer de leiderschapsrol op zich nemen in de setting van samenwerkend leren (De Haan & Elbers, 2008).

Ouders en interetnische vriendschappen rond school

Eerder bespraken we de invloed van het gedrag en de houding van ouders op de interetnische contacten van hun kinderen. Ook onderzoek naar groepsrelaties in het onderwijs duidt op de socialisatie in het gezin als een belangrijke factor. Op basis van etnografisch onderzoek op een basisschool in België concluderen Graumans en Van den Berg (2008) dat ouders met een (andere dan ‘westerse’) migratieachtergrond vriendschappen van hun kinderen met kinderen uit een andere buurt niet altijd lijken te stimuleren. Hun kinderen spreken doorgaans niet af bij iemand thuis, worden in mindere mate door hen gebracht en gehaald naar en van vriend(innet)jes, maar halen elkaar op of zien elkaar op straat in de buurt van hun woonomgeving. Zij spelen op school voornamelijk met diegenen die in de buurt wonen en met wie ze buiten schooltijd ook kunnen spelen. Voor kinderen zonder migratieachtergrond lijkt overigens hetzelfde op te gaan. Maar volgens de onderzoekers hebben zij daarbij een meer beschermde speelomgeving. Hun ouders brengen en halen hen naar speelafspraken na schooltijd; daardoor zijn zij voor speelgenoten niet afhankelijk van wie er in de buurt woont. De plek waar kinderen wonen is voor kinderen met een migratieachtergrond dus van meer invloed op hun interacties, buiten én binnen schooltijd, dan geldt voor andere kinderen. Door woonsegregatie spelen zij voornamelijk met kinderen met eenzelfde achtergrond. Ouders spelen hierin vermoedelijk een versterkende rol door vriendschappen met kinderen die niet in de buurt wonen, niet actief te bevorderen. Omgekeerd lijken ouders zonder migratieachtergrond evenmin geneigd om vriendschappen met kinderen met een migratieachtergrond te stimuleren.

Schoolkeuze van ouders

Ook de schoolkeuze van ouders kan segregatie in de hand werken, bijvoorbeeld door ‘witte vlucht’ van ouders naar scholen met minder leerlingen met een

migratieachtergrond. Blijkens een review van onderzoek onder ‘witte’ middenklasse ouders gaat de voorkeur van de grote meerderheid uit naar scholen met een naar klasse en etniciteit homogene (witte) populatie (Hernandez, 2018). Slechts een kleine minderheid laat een tegendraadse keuze zien en plaatst hun kinderen op een school met een groter aandeel kinderen met een andere dan de eigen achtergrond. De betreffende ouders willen hun kinderen juist in een diverse omgeving laten opgroeien, maar streven daarbij tegelijk vaak wel naar ‘the right mix’, om te verzekeren dat hun kinderen in ieder geval nog deels schoolgaan met medeleerlingen met een vergelijkbare achtergrond. Zij willen daarmee mogelijke risico’s voor de leerprestaties van hun kinderen of voor hun sociale welbevinden te voorkomen. Het onderzoek laat zien, dat de ervaringen op de gemengde school bij deze ouders kunnen leiden tot spanningen en ambivalentie, tussen hun idealen als burger en als ouder die het beste voor het eigen kind wenst.

‘Witte’ ouders en schoolbeleid

De review van Hernandez laat bovendien het volgende zien. Individuele en collectieve inspanningen van witte ouders op scholen met veel kinderen met een migratieachtergrond om de omstandigheden op school te verbeteren kunnen meer of minder bewust leiden tot segregatie en tot bevoorrechtiging van hun kinderen, en tot uitsluiting en disempowerment van ouders van andere etnische groepen op de school. De ouders lijken hun geprivilegeerde positie te gebruiken om het ethos van de scholen in hun voordeel te transformeren, aldus Hernandez (2018).

Recent vond vanuit KIS onderzoek plaats naar ouderinitiatieven (Mesiç et al., 2021), bewegingen waarbij (witte) ouders hun kinderen gezamenlijk aanmelden bij een school met weinig ‘witte’ kinderen, zodat deze meer gemengd raakt. Uit

het onderzoek komt naar voren, dat dergelijke initiatieven niet zelden mislukken en een lange adem vragen, evenals commitment vanuit de schoolleiding. Ook deze auteurs wijzen op de dynamiek van uitsluiting die kan ontstaan als de nieuwkomende witte ouders teveel het voortouw nemen bij veranderingen die ze graag zien op school. Machtsongelijkheid vanwege statusverschillen kunnen daarbij meer of minder bewust een rol spelen. Zo bleken ouders met een migratieachtergrond soms met scheve ogen naar de vaak theoretisch opgeleide nieuwkomers te kijken, zeker als ze het gevoel kregen dat de school de oren vooral liet hangen naar de wensen van de laatsten. Voor de slaagkans van dergelijke ouderinitiatieven is het dan ook belangrijk dat de zittende ouders goed worden meegenomen in het proces.

3.6. Samenvatting

In dit hoofdstuk is literatuur samengevat over opvoeding in relatie tot diversiteit, vooral gezien vanuit de kant van ouders zonder migratieachtergrond, en over de invloed van de school en de wijk op interetnisch contact en opvattingen over elkaar. De manier waarop ouders expliciet of impliciet kijken naar, praten over of omgaan met culturele diversiteit, heeft invloed op kinderen. Kinderen kunnen al op heel jonge leeftijd vooroordelen ontwikkelen, mede onder invloed van wat zij thuis of in de omgeving meekrijgen. Onderzoek laat zien dat ouders bijvoorbeeld door hun eigen interetnische vriendschappen maar ook door het voorlezen van bepaalde verhalen hun kinderen positief kunnen beïnvloeden in hun opvattingen over of geneigdheid tot interetnisch contact. Het helpt bijvoorbeeld als ze verhalen voorlezen waarin stereotypen worden doorbroken of waarin vriendschappen tussen mensen of personages met uiteenlopende achtergronden tot stand komen; indien zij hier zelf ook positief over spreken bij het voorlezen.

Er is onderzoek dat laat zien dat ouders vaak in hun opvoeding ofwel kiezen voor kleurenblind zijn, ofwel voor kleurbewust opvoeden. Kleurenblindheid kan voortkomen uit de opvatting dat kleur er niet zo toe doet, of dat kinderen kleur niet zien, maar ook met een ideaal: dat ouders willen dat kleur er niet toe doet. Een effect kan zijn dat discriminatie of verschil in kansen of positiebereik vaak vooral wordt toegeschreven aan individuele verschillen en dat er geen oog is voor kansenongelijkheid. Ouders die kleurbewust opvoeden, kunnen hier soms evenmin oog voor hebben. Ook al voeden zij hun kinderen wel op met bewustzijn van en een positieve blik op diversiteit. Als zij wel praten over ongelijkheid, helpen ze hun kinderen om zich bewust te worden van machtsstructuren en ongelijkheden die er zijn in de maatschappij en is er meer kans dat zij hiermee ongelijke kansen op langere termijn helpen verminderen.

Het wonen in meerderheids-minderheidswijken leidt – ook al spelen bij de keuze voor deze wijken soms idealen over inclusie of diversiteit een rol – vaak niet als vanzelf tot veel contact tussen bewoners met en zonder migratieachtergrond. Vaak blijven contacten beperkt tot spontane ontmoetingen. Positief interetnisch contact met meer diepte kan blijkens onderzoek pas gemakkelijker tot stand komen als er relatief weinig statusverschil is tussen bewoners met verschillende culturele achtergronden (wat vaak niet het geval is in wijken in grote steden waar bewoners zonder migratieachtergrond als kopers terechtkomen en zij meer macht hebben). Andere voorwaarden zijn dat er sprake is van gezamenlijke doelen, en bijvoorbeeld gezamenlijk aan iets wordt gewerkt. De rol van de school of andere instanties in de wijk kan daarbij belangrijk zijn; het helpt als er een partij is die door alle bewoners wordt erkend als autoriteit als er geschillen zijn. Als aan dit soort voorwaarden niet wordt voldaan kan het wonen in een diverse wijk soms juist negatieve effecten hebben op oordelen over elkaar. Vaak is op zijn minst te zien dat ouders langs elkaar heen leven;

bijvoorbeeld doordat ouders zonder migratieachtergrond de vrijetijdsbesteding van hun kinderen meer (buiten de wijk) organiseren en ouders met een migratieachtergrond meer aansluiten op contacten met voor hen herkenbare kinderen en ouders in de wijk. Ook op scholen is het niet vanzelfsprekend dat interetnische vriendschappen tussen kinderen of ouders tot stand komen. Of dit gebeurt hangt mede af van de mate van inclusiviteit van de school.

4.

Keuzen en de plek van ouders en kinderen op school en in de wijk

In dit hoofdstuk bespreken we hoe ouders de meerderheids-minderheids-wijk waar ze wonen beschrijven en hoe en met welk motief ze in de wijk terecht zijn gekomen (4.1). Vervolgens gaan we in op de schoolkeuze (4.2), de contacten die kinderen hebben via school en in de wijk en welke rol ouders daarin hebben (4.3). En tot slot op de contacten van ouders zelf, vooral op school, al dan niet via activiteiten, en hun eigen blik op inter-ethnisch contact (4.4). Het hoofdstuk sluit af met een samenvatting (4.5).

4.1. De wijk

In de interviews vroegen we onze respondenten de wijk waar zij wonen te beschrijven. Tilburgse respondenten – die grotendeels in dezelfde wijk wonen in Tilburg – omschrijven de wijk onder andere als gezellig en groen, of als een plek met goede voorzieningen voor kinderen. De samenstelling van de populatie duiden ze onder andere in termen van etnisch-culturele achtergronden. De bevolking is daarin heel divers, aldus de ouders. Over klasse of religie spreken ze daarbij niet direct. Wel over verschillen tussen groepen met verschillende herkomst. Sommige groepen die meer recent in de wijk zijn komen wonen zouden in de ogen van sommige respondenten bijvoorbeeld overlast veroorzaken en andere niet.

De ouders in Amsterdam beschrijven de meerderheids-minderheidsbuurt of -wijk waarin zij wonen eveneens als divers, maar niet alleen in termen van etniciteit. Zij spreken ook over religie en klasse. Veelal benoemen zij klasseverschillen, uitgedrukt in arm en rijk, koop en sociale huur of hoog- en laagopgeleid, in samenhang met de etnische achtergrond van de medebewoners. In dit geval beschrijven zij de (sociale) huurders vaak als bewoners met migratieachtergrond, en de kopers (onder wie zichzelf) tot de groep bewoners zonder migratieachtergrond. De samenstelling van de buurt, zo geeft een aantal ouders aan, hebben zij in de loop der tijd zien veranderen. Steeds meer nemen de witte bewoners zonder migratieachtergrond, en met name jonge gezinnen, hun intrek in de buurt. Als ‘witte’ ouders vormen zij de nieuwe minderheids-groep van de buurt, want nog steeds heeft de meerderheid van de bewoners een migratieachtergrond.

Wijkkeuze

Wanneer en waarom zijn ouders in de wijk komen wonen? De diverse samenstelling van de buurt speelt voor de meesten, op enkele uitzonderingen na, slechts een marginale rol in hun motivatie om naar een meerderheids-minderheidsbuurt te verhuizen. Andere factoren waren meer doorslaggevend.

Uit de verhalen van de *Tilburgse* ouders blijkt een relatief grote groep te zijn grootgebracht in de wijk, waar zij na het verlaten van het ouderlijk huis wilden blijven wonen. In de andere gevallen blijkt de toewijzing van een sociale huurwoning een rol te spelen in de wijkkeuze. Zo geven respondenten bijvoorbeeld aan dat zij ‘een woning toegewezen kregen’ en deze ‘maar meteen hebben aangenomen’. Veel keuzevrijheid lijken de meeste Tilburgse respondenten niet te hebben ervaren: de meesten van hen zijn afhankelijk van sociale huurwoningen – die voor een groot deel zijn gevestigd in meerderheids-minderheidswijken. Deels zijn de ouders dus in de wijk komen wonen omdat er nu eenmaal woningen beschikbaar waren, deels zijn zij er uit eigen keuze blijven wonen omdat ze de wijk al kenden en er zelf (of hun partner) zijn opgegroeid.

In Amsterdam spelen (on)mogelijkheden op de woningmarkt eveneens een rol, maar op een andere manier. Daar zien we het kenmerkende proces van gentrificatie in de meerderheids-minderheidswijken waar de respondenten, behorend tot een hogere sociaal-economische klasse vergeleken met de Tilburgse respondenten, wonen. Met name gezinsuitbreiding blijkt een beslissende factor in de buurtkeuze van veel jonge Amsterdamse gezinnen zoals die van de respondenten, vanwege de mogelijkheid om groter en goedkoper te wonen – en zoals een ouder zegt: “meer meters voor minder geld” te krijgen in de wijk waar zij zijn gaan wonen. Veel van de door ons geïnterviewde ouders hebben een particuliere woning in de buurt gekocht. Voor velen was wegens de toenemende prijzen op de woningmarkt een gezinswoning in het centrum van de stad geen betaalbare optie. Dit was de belangrijkste motivatie voor hun buurtkeuze. De samenstelling van de buurt was vaak geen bepalende factor, hoewel een aantal ouders wel noemt dat zij niet in een volledig ‘witte buurt’ wilden wonen. Deze buurten zouden volgens hen te ver af staan van een afspiegeling van de bewoners van de stad.

Het feit dat meerderheids-minderheidssamenstelling in veel gevallen dus een beperkte rol speelde in de uiteindelijke keuze om wel of niet naar de buurt te verhuizen, betekent niet dat ouders geen verwachtingen en percepties hadden gerelateerd aan de samenstelling van de buurt. In enkele gevallen zagen ouders het wonen in de buurt of wijk voorafgaand aan hun vestiging met enige twijfel tegemoet. Stigma’s die kleven aan sommige meerderheids-minderheidsbuurten, als zijnde ‘onveilig’ of ‘verloederd’ (vgl. Pinkster, Ferier & Hoekstra, 2020), klinken door in de woorden van sommige ouders. Een Tilburgse ouder die niet eerder in een etnisch diverse wijk woonde vertelt dat zij in eerste instantie opzag tegen het wonen in een buurt met veel etnisch-culturele diversiteit, omdat ze verwachtte dat dit conflict of schuring kon opleveren.

‘Dat was eigenlijk beetje hetgeen waar ik veel moeite mee had. Ik woonde voorheen op een plek waar helemaal geen mensen met andere culturen woonden. Het was juist een beetje kerkelijk. Ik had eigenlijk best wel veel moeite mee om hiernaartoe te komen, niet omdat ik racistisch ben maar puur om de verschillende culturen en gang van zaken hoe mensen zijn. Dat zou conflicten kunnen opleveren met onze eigen cultuur.’

(Daniëlle, Tilburg)

Verschillende andere – vooral Amsterdamse – ouders trokken juist de wijk in met een ‘idealistisch’ idee omtrent het samenleven in gemengde wijken, al was dit geen hoofdmotief er te gaan wonen. Zij bezagen de verhuizing naar de wijk als mogelijkheid tot nieuwe ontmoetingen met mensen met een migratieachtergrond, een kans om meer te leren over andere culturele gebruiken. Soms vielen deze idealen in de praktijk tegen, zoals Amsterdamse Merel verwoordt; in volgende paragrafen en ook het volgende hoofdstuk komen we hier nog op terug.

‘Kijk, we zijn hier komen wonen ook praktisch hoor. We wilden kinderen en we woonden in een kleine huurwoning en we wilden wel wat kopen en hier konden we meters krijgen. Maar ik kwam hier ook met een soort idealistisch idee van: oh integratie en leuk, allemaal culturen samen en samen couscous koken en weet ik veel wat. Maar dat ziet er in de praktijk toch gewoon anders uit.’

(Merel, Amsterdam)

Naast ouders met huiver of met idealen waren er ook enkelingen die de diversiteit in de buurt normaal vonden of al kenden van een andere woonplek. Een Tilburgse moeder met een Turkse ex-partner geeft aan het fijn te vinden in een buurt te wonen met buren met migratieachtergrond, omdat dit meer gezelligheid oplevert.

‘Ik denk dat Nederlanders veel op zichzelf zijn. Dat het echt een volk is van: “ik leef mijn eigen leven”. En een keer ‘hoi’ en ‘houdoe’ en that’s it. En als je elkaar nodig hebt, dan zullen ze zeker wel helpen. Maar als ik kijk naar mijn Marokkaanse buren, dat is gewoon lekker gezellig buiten zitten, kletsen, kinderen spelen samen. Mijn kinderen rennen bij hun naar binnen, hun kinderen rennen bij mij naar binnen. Dat is gewoon hartstikke gezellig; heel leuk.’

(Mirjam, Tilburg)

4.2. Schoolkeuze: pragmatisch tot de ‘juiste mix’

In dit onderzoek ligt de focus op ouders die in hun dagelijkse realiteit te maken krijgen met diversiteit doordat zij hun kind(eren) hebben geplaatst op een diverse school in de buurt waar ze wonen. Toch zien we beduidende verschillen tussen de respondenten uit Tilburg en Amsterdam als het gaat om de schoolkeuze. De samenstelling van de school speelde een veel minder grote rol in de schoolkeuze bij de Tilburgse ouders dan bij de Amsterdamse ouders. De Amsterdamse ouders

laten zich dan ook veel uitgebreider en doordachter uit over de schoolkeuze in de interviews dan de Tilburgse ouders. De schoolkeuze van Tilburgse respondenten was deels pragmatisch: de loopafstand van huis naar school werd meegewogen of gold als belangrijkste motief. Ook doorslaggevend voor een aantal ouders in Tilburg was het type onderwijs en de kwaliteit van het onderwijs, en de mogelijkheid voor hun kind om zich op eigen tempo en naar eigen niveau te ontwikkelen. Daarentegen zien we dat vrijwel alle geïnterviewde ouders in Amsterdam de diverse samenstelling, naast het type onderwijs en kwaliteit van het onderwijs, als een van de belangrijkste factoren noemen in de schoolkeuze; zij kozen veelal – weloverwogen – voor een ‘lokale gemengde school’. Daarbij zochten zij naar de voor hen ‘juiste mix’ (Byrne, 2006), waarvoor ze soms toch de wijk uit moesten naar een school iets verderop. Hoewel we verschillen zien tussen ouders wat deze ‘juiste mix’ exact inhoudt, kunnen we grofweg stellen dat zij niet de absolute minderheid van witte ouders zonder migratieachtergrond willen vormen, maar ook niet de absolute meerderheid.

‘In de buurt zitten er een stuk of drie scholen die zijn denk ik voor 90 procent zwarte scholen en dan één spierwitte school, daar voel ik me ook totaal niet bij thuis.’

(Monique, Amsterdam)

‘Er was keuze of tussen een spierwitte school waar alle kinderen uit de koopwoningen in deze wijk naartoe gaan, of zwarte scholen, daar heb je er best wel wat van. En dat vond ik allebei eigenlijk geen optie, en daarom ben ik eigenlijk verderop gaan zoeken.’

(Wendy, Amsterdam)

De meeste geïnterviewde ouders in Amsterdam kozen, in tegenstelling tot andere ouders binnen hun eigen sociale kring, bewust niet voor een ‘witte school’ buiten de buurt (zogenaamde witte vlucht), en vinden deze keuze soms ook onacceptabel. Tegelijkertijd speelt de angst mee dat hun kinderen, in een school met vrijwel uitsluitend kinderen met een migratieachtergrond van ouders met een lage sociaal-economische status, mogelijk een leer- of taalachterstand zouden oplopen. Of dat ze er niet bij zouden horen en geen aansluiting zouden vinden bij andere kinderen uit de klas. Deze zorgen, ook gedeeld door sommige ouders uit Tilburg, komen terug in de volgende quotes:

‘Dan zou hij het enige blonde kindje in die klas zijn. En ik dacht, ja dat vind ik ook niet goed. Ik vind het goed dat jij als kind niet de norm bent en dat er kinderen zijn bij wie het thuis anders gaat, of die er anders uit zien. Maar jij moet niet de enige zijn die anders is, je moet ook kinderen om je heen hebben waarbij je wel... Ja bijvoorbeeld dat iedereen meedoet aan de Ramadan en jij als enige niet. Dat je dat apart bent. Dat lijkt me geen fijne positie voor een kind, dat jij altijd de uitzondering bent.’

(Wendy, Amsterdam)

‘Ik ben best wel ruimdenkend en het maakt mij dan ook niet uit dat er andere nationaliteiten in de klas zitten maar ik vond het eigenlijk wel heel erg dat hij dan het enige Nederlandse kindje zou zijn... gaat hij dan nu les krijgen op zijn niveau of pakken ze het dan op het niveau van alle kindjes die geen Nederlands spreken?’

(Chantal, Tilburg)

Naast dat de ouders geen absolute minderheid willen zijn binnen de school, houdt de ‘juiste mix’ voor veel ouders ook in dat er geen andere etnische groep overheerst. De interviews met ouders uit Amsterdam leerden ons dat met name hoge aandelen ouders met een lage sociaaleconomische status en/of ouders met een Islamitisch geloof op school werden meegewogen bij de schoolkeuze.

Kenmerkend voor scholen in Amsterdam (en enkele andere grote steden), is het zogenoemde *ouderinitiatief*: een initiatief om gelijktijdig met een groepje van andere ouders zonder migratieachtergrond kinderen op een gemengde school te plaatsen. Het idee om een ‘pionier’ te zijn ligt bij sommige ouders in het onderzoek ongemakkelijk. De vraag of er al een dergelijk initiatief is op de beoogde school blijkt dan ook soms doorslaggevend te zijn in de schoolkeuze. Daarbij nemen ouders ook het aantal jaren dat een ouderinitiatief actief is op een school mee in hun overwegingen, voordat zij de keuze voor een gemengde school durven te maken. Andere ouders in onze onderzoeksgroep waren juist zelf pioniers of actief betrokkenen in een ouderinitiatief. Zij spelen een rol in het promoten van de gemengde school bij (theoretisch opgeleide) ‘witte ouders’, soms ook door vooroordelen te weerspreken. Zo hopen zij deze groep binnen te (blijven) halen op school en de ‘juiste mix’ te helpen creëren en bewaken.

‘We hebben geprobeerd het ouderinitiatief toch weer even wat sterker maken weer, dat ouders die nu op het schoolplein kijken denken, oh ik vind het wel een hele zwarte populatie, ik ga toch verder kijken. Ja er is een soort, toch wel weer moeilijk om dat hardop te zeggen, maar er is ook een soort beeld van dat al die islamitische kinderen een lager niveau maar dat is niet per se zo. (...) Ja er zijn toch allerlei vooroordelen die er gewoon zijn.’

(Kim, Amsterdam)

‘Wij wilden heel graag naar een gemengde school. Maar we wilden niet dat er geen andere autochtone Nederlandse kinderen op die school zaten. Dus we hebben zeg maar moeite gedaan om die school te mengen. Dus daar hebben wij geprobeerd verandering in te brengen door de autochtone ouders te overtuigen verder te kijken dan hun neus lang is en voor deze school te gaan.’
(Fenna, Amsterdam)

Motieven voor keuze van een gemengde school

De ouders die bewust kozen voor een (‘juist gemixte’) gemengde school, motiveerden deze keuze op verschillende manieren. De eerste en meest genoemde reden, van zowel ouders uit Amsterdam als Tilburg, is ideologisch van aard, en hangt samen met de overtuiging dat de school in meer of mindere mate een ‘afspiegeling’ dient te zijn van de samenstelling van de buurt. De tweede beweegreden die ouders inbrengen is dat een gemengde school voordelen heeft voor de ontwikkeling van hun kinderen. Het leren omgaan met verschillen, iets wat ouders veelal zelf niet vanuit hun opvoeding hebben meegekregen, zien sommige ouders als essentieel voor hun kinderen – niet alleen voor nu, maar ook als een onmisbare voorbereiding voor de toekomst. Het kan hierbij gaan om het ontwikkelen van het vermogen om zich in een ander te verplaatsen en op een juiste manier te benaderen, maar ook van de vaardigheid om samen te kunnen werken. De achterliggende gedachte is dat kinderen zich zodoende gemakkelijker dan zichzelf kunnen bewegen en staande houden in de diverse samenleving. Een derde beweegreden is alleen genoemd door enkele ouders met een partner met migratieachtergrond. Deze ouders kozen voor een diverse schoolpopulatie met het idee dat hun (mix-)kinderen zich wellicht meer thuis zouden voelen op zo’n school, omdat zij hier niet de uitzondering zouden vormen.

Sommige ouders kozen niet zozeer bewust voor een gemengde school maar indirect wel door hun bewuste keuze voor een school *in de buurt*. Daarbij woog mee dat het naar hun verwachting dan gemakkelijker zou zijn om bijvoorbeeld met andere moeders afspraken te maken over opvang van de kinderen na school via speelafspraken.

Op de vraag hoe ouders terugkijken op hun ervaringen met de gekozen school – vooral in Amsterdamse interviews veel besproken – volgt veelal een ambivalent antwoord. Hoewel ouders over het algemeen ook positieve ervaringen hebben, gaan deze tegelijkertijd gepaard met uitdagingen, wrijving, en soms conflicten. In de volgende paragraaf gaan we hier verder op in aan de hand van de vraag met wie kinderen spelen en hoe ouders hierop ook zelf invloed uitoefenen.

4.3. Contacten van kinderen op school en in de wijk

Contacten via school

Veel kinderen in ons onderzoek zitten op scholen waar een meerderheid in de klas een migratieachtergrond heeft. Er zijn verschillen in de mate waarin kinderen van de respondenten ook daadwerkelijk (op of buiten school) spelen met kinderen met een migratieachtergrond uit de klas. Wat opvalt is dat alleen een aantal respondenten uit Amsterdam, en dus geen respondenten uit Tilburg, aangeeft dat hun kinderen uitsluitend spelen met klasgenoten zonder migratieachtergrond. Andere ouders hebben het over een meer diverse samenstelling van de vriendengroep. Dit is met name in Tilburg het geval. De ouders in Tilburg vinden dat de gemengdere vriendengroep van hun kinderen een meerwaarde heeft: hun kinderen leren zo van verschillende culturen wat de gebruiken en tradities zijn. Overigens geeft een aantal ouders in zowel Tilburg als Amsterdam aan dat hun kinderen vaak niet eens merken of hun klasgenootjes wel of niet

een migratieachtergrond hebben. Sommige van deze ouders schrijven hun kinderen ‘kleurenblindheid’ toe, of in hun eigen woorden: “het maakt niet uit of vriendjes “groen, geel of paars zijn” of “kinderen zien geen kleur”.

In de Amsterdamse interviews hebben ouders gereflecteerd op het gegeven dat contacten tussen kinderen met en zonder migratieachtergrond soms niet tot stand (zijn ge)komen en op hun eigen rol daarbij. In Tilburg komen contacten vanzelfsprekender tot stand, en is er mede daardoor minder op ingegaan. De meeste ouders in Amsterdam stellen dat er sprake is van enige mate van groepsvorming langs etnische scheidslijnen in de klas. Ouders zoeken de verklaring voornamelijk bij verschillen in sociaaleconomische status en religie van ouders. Zo geven zij aan dat hun kinderen sneller toetrekken naar kinderen die wat betreft culturele gewoonten en gebruiken en opvoedingsstijl “op hen lijken”. Dit zijn volgens een aantal ouders voornamelijk de kinderen van andere theoretisch opgeleide ouders, die naar verhouding vaak ‘wit’ zijn in de klassen van de kinderen.

‘Hij zit in een klas met Marokkaanse kinderen uit hele arme gezinnen. Dat is wat anders als dat je in de klas zit met hoogopgeleide Marokkaanse gezinnen waar beide ouders werken, dat is een wereld van verschil. En ik merk ook dat hij trekt naar, in een andere klas zitten twee Marokkaanse jongetjes met hoogopgeleide ouders die beiden werken, die zelf al tweede generatie zijn. Daar trekt hij wel naartoe, want daar heeft hij wel een klik mee. Dus dat maakt wel uit.’

(Fenna, Amsterdam)

Een aantal Amsterdamse ouders benoemt religie – in het bijzonder in hoeverre ouders en kinderen het Islamitisch geloof zichtbaar praktiseren – als marker in de vriendschapsvorming van kinderen in de klas. Waarbij zij de opvoe-

ding van ouders vanuit het Islamitische geloof deels ook als wezenlijk anders beschouwen dan die van henzelf. Maar ook kinderen zelf hebben soms het gevoel ‘wij zijn anders’ (dan moslimkinderen in de klas). Carla is een van de ouders die het wel of niet aanhangen van de islam benoemt als scheidslijn binnen de vriendschappen van kinderen binnen een meerderheids-minderheidschool setting, zoals bij haar dochter (8 jaar oud):

‘De kinderen, dat ze echt wel een beetje gaan zien van, ja de helft is moslim en de helft niet, en dat is dat ook wel een beetje iets dat... Waarvan mijn dochter dan zegt “ik en mijn vriendinnen zijn geen moslim”, dat is nu voor het eerst dat ik dat echt hoor. Dat was eerder echt niet ter sprake gekomen, maar dat is nu echt blijkbaar de leeftijd waarop dat ook wel echt bij hun identiteit gaat horen ofzo.’
(Carla, Amsterdam)

Een aantal ouders in Amsterdam probeert zelf invloed te hebben op de ontwikkeling van vriendschappen van de kinderen. Er zijn ouders die er expliciet moeite voor doen – of deden – om contacten tot stand te laten komen met kinderen met een migratieachtergrond. Een manier is volgens hen het actief stimuleren van speelafspraken met deze kinderen. Anderen zijn er minder mee bezig of noemen redenen waarom het niet lukt. In het volgende hoofdstuk gaan we hier verder op in.

Omgekeerd is een aantal ouders zich ervan bewust dat zij, onbedoeld, de vriendschapsvorming met kinderen met een migratieachtergrond wellicht ontmoedigen of op zijn minst niet bevorderen. Het beperkte contact dat sommige ouders zelf aangaan met ouders met een migratieachtergrond wordt als belangrijke factor genoemd. De vriendschapskeuze van kinderen vormt volgens deze ouders een reflectie van hun eigen vriendschappen en contacten.

Met wie ouders zich identificeren en contact maken, bijvoorbeeld op het schoolplein, speelt een rol bij de contacten die kinderen aangaan.

‘Je zoekt altijd een beetje naar herkenning, ook als ouders denk ik, op het schoolplein, je krijg toch snel op het schoolplein ook wel groepjes hoor. Weet je soort zoekt soort een beetje, je herkent iemand, of je kinderen, daardoor gaan die kinderen weer sneller met elkaar spelen omdat jullie weer contact hebben als ouders. En zo houd je dat wel een beetje in stand hoor’ [...] Als je met iemand een soort herkenning hebt, dan heb je gelijk een gesprek, wat voor werk doe je? Dat gaat echt in razend tempo. De volgende dag hop, loop je dan naar die persoon toe. Dan komen die kinderen samen uit school en die zien ons bij elkaar staan. En het is, oh, zullen we spelen? Ja! Dus het is een constante wisselwerking in mijn ervaring.’

(Marjon, Amsterdam)

In hoofdstuk 5 gaan we verder in op het tot stand komen en de aard van de speelafspraken via school.

Contacten van kinderen in de wijk

Als we kijken naar de contacten van kinderen in de wijk, zien we dat de meeste kinderen in Amsterdam en een paar kinderen in Tilburg voornamelijk omgaan met de kinderen zonder migratieachtergrond uit de wijk. De Tilburgse respondenten geven als verklaring daarvoor: eerdere negatieve ervaringen met bepaalde kinderen met migratieachtergrond. Volgens deze ouders is er sprake geweest van een conflict of hebben kinderen met een migratieachtergrond bepaald gedrag vertoond dat deed afschrikken.

‘Nee met kinderen in de wijk gaan ze eigenlijk helemaal niet om. Wij merken dat kinderen met een migratieachtergrond minder buiten spelen maar als ze buiten spelen mogen ze later buiten spelen en dingen doen die mijn kinderen absoluut niet mogen. [...] Dingen slopen, spelletjes dat ik denk van oké mag je dat doen van je ouders. Over de straten... bomen slopen. Ja dat is iets wat mij opvalt. Ik ga altijd met hun naar buiten omdat ze van mij niet alleen mogen.’ (Chantal, Tilburg).

In Amsterdam verwijzen sommige ouders naar de ‘ruige straatcultuur’, ‘harde omgangsvormen’ en ‘ongepast taalgebruik’ die zij observeren bij bepaalde kinderen met migratieachtergrond in de buurt, die maken dat er minder onderling wordt gespeeld. Een ouder uit Amsterdam, Merel, stelt dat interacties op pleinen en speelplaatsen in de wijk voornamelijk bij jongens neigen uit te monden in conflicten tussen kinderen met en zonder migratieachtergrond:

‘Ze hebben een speeltuintje en een voetbalcourt. Maar eigenlijk al het contact dat ze daar hebben is heel onaangenaam. Heel erg wij/zij. Bal pakken en kapot maken. Dus dan komen ze gewoon weer binnen dat vinden ze niet leuk. Ja als ik hoor dat ze gevoetbald hebben en de bal in de sloot geschopt is, dan denk ik: blijf maar gewoon uit de buurt van dat soort figuren. Aan de andere kant, soms zijn er wel kinderen in de voetbalkooi en dan wordt er opeens wel met elkaar gevoetbald. Maar er ontstaan geen vriendschappen nee. Met hun eigen clubje [zonder migratieachtergrond] uit de buurt gaan ze dan naar buiten. En ze blijven met dat clubje, maar als er een ander clubje komt uit de buurt ofzo, dan gaat ons clubje weer naar binnen.’

(Merel, Amsterdam)

Volgens sommige Amsterdamse ouders vermijden kinderen bepaalde plekken in de buurt liever om die reden. Overigens zijn er ook enkele ouders, zoals Sandra, die zich verzetten tegen het negatieve beeld van de wijk als een ‘onveilige’ speelomgeving. Sandra stimuleert haar kinderen om dergelijke contacten op het voetbal courtplein met kinderen uit de buurt niet uit te laten gaan en eerst te kijken of het echt niet leuk is, of meer onbekendheid waardoor ze het spannend vinden.

‘Als er wat grotere jongens zijn met een achtergrond waar hij niet zo veel van weet ofzo dan voelt hij zich geïntimideerd en dan vindt hij het spannend. Maar ik vind dan dat hij zich niet zo moet aanstellen en dat het allemaal prima is daar. En ja, ook, wees duidelijk in wat je wel en niet wil. Geef het niet te veel aandacht als het écht treiteren of een beetje uitdagen is, niet te veel aandacht geven, ga gewoon weg uit de situatie.’

(Sandra, Amsterdam)

In Amsterdam zien we verder dat kinderen die vooral omgaan met andere kinderen zonder migratieachtergrond (van voornamelijk theoretisch opgeleide ouders) soms ook in hetzelfde wooncomplex wonen en daar hun speelcontacten opdoen, in het bijzonder binnen de ‘beschermende grenzen’ van de gemeenschappelijke binnentuin. Als deze Amsterdamse kinderen al spelen met kinderen uit de wijk zijn het veelal de kinderen die zij kennen via school. De homogene samenstelling van de contacten in de wijk druist overigens in tegen de wensen of idealen van sommige Amsterdamse ouders: teleurstelling en verbazing zijn daarover te vernemen in het gesprek met enkele ouders, zoals bij Monique.

‘Maar dat zijn dus ook voornamelijk de kindjes die in de straten wonen met de koophuizen (waar mee wordt gespeeld), en niet die uit de straten met de sociale huurwoningen. En die komen we wel tegen in de speeltuin bijvoorbeeld, maar dan wordt er niet met elkaar gespeeld. En of dat dan ook weer met taal te maken heeft, ik kan er niet goed de vinger op leggen. Ik heb me erover verbaasd en over gefrustreerd en ook wel over verwonderd; wat is dat nou?’

(Monique, Amsterdam)

Deze ouder noemt in het bovenstaande citaat nog een andere reden die kan leiden tot moeizamer contact: taalverschil. Ook enkele andere ouders, zowel in Amsterdam als Tilburg, noemen dit als struikelblok. Bij de Tilburgse ouders lijkt de teleurstelling over afwezigheid van interetnisch contact in de wijk overigens niet zo aan de orde. Deze ouders koesteren daarover ook minder hooggestemde verwachtingen, en nemen het meer zoals het is, als er geen contact (meer) is met kinderen met een migratieachtergrond in de wijk.

4.4. Contacten van ouders via school

Tot slot zijn contacten van ouders zelf met andere ouders op school aan de orde gekomen. Als aan ouders wordt gevraagd met wie zij contact hebben op school, antwoorden de meeste ouders in Tilburg en enkele ouders in Amsterdam dat zij ‘met iedereen’ praten. De frequentie en intensiteit van dat contact verschilt. Bijna alle ouders in Tilburg geven aan dat zij alleen gedag zeggen tegen de meeste andere ouders (met en zonder migratieachtergrond) op school, maar wel meer contact hebben met een of enkele ouder(s). De afkomst van de andere ouders speelt volgens een aantal respondenten daarin geen rol. Een enkele Tilburgse ouder zegt in het contact met ouders met een migratieachtergrond ‘niet eens te merken dat zij (ook) een niet-Nederlandse achtergrond hebben’.

‘Ja, maar de ouders waar ik me meer bij op me gemak voel, heeft niks te maken met de afkomst. Dat is meer karaktereigenschappen die ik niet aantrekkelijk vind aan mensen. Maar dat heb je in het dagelijkse leven ook: met de één kun je beter opschieten dan de ander.’

(Leonie, Tilburg)

Belemmeringen genoemd door Tilburgse moeders

Anderen zien wel verschillen, en merken ook dat deze een meer diepgaand contact soms kunnen belemmeren. Het praten in de eigen taal door ouders met een migratieachtergrond wordt soms door Tilburgse respondenten genoemd als belemmering voor (meer diepgaand) contact met deze ouders. Het volgende citaat vormt een illustratie van wat zij feitelijk lijken te bedoelen: dat ouders met een migratieachtergrond onderling hun moedertaal spreken, hetgeen voor deze respondenten de aansluiting bij hen bemoeilijkt. Het leidt er – gezien onderstaan citaat – blijkbaar soms ook toe dat moeders denken dat de betreffende moeders geen Nederlands spreken, waarna zij het er zelf verder ook bij laten zitten.

‘Verder spreken mensen op het schoolplein constant hun moedertaal. Ik sta er ook altijd maar een beetje bij voor spek en bonen. Er is totaal geen aansluiting met andere ouders, behalve met één moeder met een Nederlandse achtergrond. Als iemand in zijn moedertaal spreekt, denk ik dat hij/zij mijn taal niet spreekt. Dus ik spreek ze ook niet aan. Dat is wel jammer, want juist daardoor kunnen mensen naar elkaar toe groeien.’

(Bianca, Tilburg)

Daarnaast worden soms (gepercipieerde) verschillen in normen en waarden (zoals rondom seksualiteit) en in opvoeding genoemd als barrière voor contact. Ook benoemt een Tilburgse respondent dat sommige mensen met een migratie-

achtergrond niet de ‘Nederlandse spontaniteit’ zouden hebben en ook niet dezelfde interesses hebben waardoor er weinig gespreksstof is. Zoals ook bij het citaat over taal klinkt in het volgende citaat ook door dat de gedachte dat de ander geen Nederlands spreekt of andere programma’s zou kijken maakt dat de betreffende moeder het contact niet verder opzoekt.

‘Ja maar ook, ja niet alleen de taal, maar ook de... ja wij Nederlanders zijn vrij spontaan dus je gaat naast iemand zitten en je begint over het weer of over iets wat je op tv hebt gezien of oh je hebt dat gehoord van het koningshuis, die mensen hebben daar geen binding mee. Je kunt dus over voetballen praten maar die mensen kijken ook geen Nederlandse tv dus je mist een bepaalde binding, iets om over te praten.’

(Chantal, Tilburg)

Enkele Tilburgse respondenten observeren dit soort factoren ook bij zichzelf: zelf afstand houden, waarbij ze benoemen dat ze soms onzeker zijn, niet goed weten hoe ze zich moeten gedragen, of dat ze zich niet willen opdringen bijvoorbeeld.

Belemmeringen volgens Amsterdamse moeders

Waar Tilburgse ouders ondanks de twijfels of terughoudendheid bij sommigen vaak wel wat contacten hebben met ouders met een migratieachtergrond op school, is dat voor Amsterdamse ouders die wij spraken minder het geval. In deze groep worden naar het lijkt meer belemmeringen genoemd, zowel vanwege factoren aan de kant van ouders met een migratieachtergrond als bij henzelf, of in de interactie tussen beiden. Bij de Amsterdamse ouders komt het fenomeen ‘groepjesvorming’ op basis van etnische achtergrond, onder ouders met en zonder migratieachtergrond, al snel naar voren. De meerderheid geeft

aan zelf gemakkelijker toe te trekken naar andere ‘witte’ ouders. Een aantal van hen uit daarnaast net als sommige Tilburgse moeders ontevredenheid over de door hen ervaren geslotenheid van de ouders met een migratieachtergrond en ervaart een drempel om met hen in contact te komen.

‘Maar je merkt ook wel clubjes met moeders die bij elkaar staan en die dan in een andere taal gaan praten en dan is het gewoon een beetje, best wel lastig, dan voel ik mij niet uitgenodigd om daarbij te gaan staan.’

(Heleen, Amsterdam)

Groepsvorming waarbij moeders onderling hun moedertaal spreken kan dus ook in de ogen van Amsterdamse ouders soms als een belemmering voelen om meer contact te leggen of te krijgen. Maar ook verschillen in waarden of waar ouders zich over en weer bij thuis voelen kunnen spelen. Als het gaat om verschillen in gewoonten en gebruiken noemen Amsterdamse respondenten onder andere wel of niet drinken van alcohol als een drempel voor informeel interetnisch contact. Dit geldt ook voor schoolevenementen die er juist op zijn gericht ouders meer met elkaar in contact te brengen.

‘Maar je ziet toch bij allerlei gezellige dingen die georganiseerd worden, de kerstborrel ofzo, dan sta je gewoon met een groep witte ouders sta je alcohol te drinken [lacht], ja zo is het. Dat was bij mijn dochter op school zo, en dat is bij mijn zoon ook zo.’

(Marjon, Amsterdam).

Waar wel contacten ontstaan

Ondanks dat er dus afstand wordt ervaren tussen ouders met en zonder migratieachtergrond, blijkt uit de interviews ook dat er, met name bij een aantal ouders, wel degelijk waardevolle connecties en momenten van verbinding ontstaan. Een vaker genoemd moment van saamhorigheid is de jaarlijkse Iftar, waarbij een aantal ouders zonder migratieachtergrond, naast het meehelpen met de voorbereidingen in de keuken, ook een dag meevast. Ook andere momenten waarbij samen wordt gegeten zijn verbindend. Amsterdamse Linda heeft het over een ‘hecht ouderteam’ in de klas van diverse achtergronden en noemt ook de jaarlijkse picknick waar iedereen bij elkaar komt en eten ‘van de eigen cultuur’ meebrengt.

Sommige Amsterdamse ouders spreken zelfs over intieme vriendschappen over etnische grenzen heen. Wat deze verbindingen en vriendschappen blijkens hun woorden typeert is dat er ruimte lijkt te zijn voor onderlinge verschillen, terwijl zij zich tegelijkertijd ervan bewust van worden dat er soms meer overeenkomsten zijn dan zij aanvankelijk dachten. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het verhaal van een Amsterdamse ouder, Tamara. Zij vertelt over een moeder die zij via school heeft leren kennen, met wie ze openlijk over elkaars cultuur kon spreken. Dit heeft haar doen realiseren dat “ondanks de verschillen in wel geloven en niet geloven er ook heel veel is dat we gemeen hebben”. Eenzelfde combinatie tussen aandacht voor gemeenschappelijkheid en ruimte voor verschil zien we bij Amsterdamse Julia, die vertelt over de vriendschap met een islamitische moeder met wie zij van mening verschilt over (homo)seksualiteit.

‘Nou ik ben heel eerlijk tegen haar, dus ik vind het heel fijn dat ik tegen haar kan zeggen dat ik het heel moeilijk vind dat zij dat moeilijk vindt [homoseksualiteit], of dat zij dat niet bij voorbaat gewoon oké vindt. Wat voor mij belangrijk is, is dat zij absoluut respectvol en liefdevol is. Dus als een van mijn homovrienden bij wijze van spreken bij haar thuis zou komen zou ze dat gewoon prima vinden. Dus ze is niet op die manier afkeurend. We kunnen er gewoon over praten en ik denk het feit dat we erover kunnen praten dat we daar heel erg over in mening verschillen vind ik heel fijn. Daarnaast zijn er heel veel dingen waar we het wel over eens zijn die ik misschien weer bij andere mensen minder goed kwijt kan.’

(Julia, Amsterdam)

Tilburgse ouders hebben vaker dan de Amsterdamse ouders in ons onderzoek gemakkelijker contact met ouders met een migratieachtergrond, omdat hun kinderen vaker met kinderen met een migratieachtergrond uit de klas spelen. Het contact is in eerste instantie vooral praktisch van aard en mondt niet per definitie uit in een verdergaande vriendschap. Als de ouders elkaar nog niet goed kennen, worden telefoonnummers uitgewisseld om af te spreken waar en wanneer hun kind opgehaald kan worden. Intensiever contact kan ontstaan als de kinderen meer met elkaar afspreken. Dan kan het zo zijn dat ook de ouders een vriendschap opbouwen. Zo geeft Tilburgse Chantal aan dat zij een moeder met migratieachtergrond van het kindje waar haar zoon vaak mee omging, aan een baan heeft geholpen bij haar werkgever. Mirjam vertelt dat zij geregeld appt met de moeders van de kinderen waar haar dochter vaak mee omgaat en afspreekt. Uit hoe Tilburgse moeders spreken over contacten met ouders met een migratieachtergrond komt naar voren dat het gemakkelijker loopt als de betreffende ouders zich – aldus de respondenten – ‘hebben aangepast aan de Nederlandse samenleving’ of inzicht hebben in de gewoonten in

Nederland. Er lijkt hier minder ruimte voor het opzoeken of onderzoeken van verschil dan bij de Amsterdamse moeders. Tegelijkertijd is het contact met moeders met een migratieachtergrond vanzelfsprekender en wordt het minder geproblematiseerd.

Met elkaar actief zijn op school

De meeste ouders in zowel Amsterdam als Tilburg die wij spraken voelen zich sterk betrokken bij de school en dragen actief bij aan schoolactiviteiten, zoals feesten, borrels, zwemles en picknicks. Bovendien is een groot deel van onze respondenten lid van de ouderraad (OR) en een aantal is ‘klassenmoeder’ geweest, wat inhoudt dat zij het aanspreekpunt voor ouders vormden.

In het interview is gevraagd of ouders zonder migratieachtergrond aan activiteiten op school deelnemen en of er ook via deze activiteiten contacten ontstaan tussen ouders met en zonder migratieachtergrond. De meningen wat betreft de betrokkenheid van ouders met migratieachtergrond verschillen tussen de respondenten in Tilburg en Amsterdam. Volgens de ouders in Tilburg zijn ouders met migratieachtergrond even betrokken bij het organiseren van schoolactiviteiten als ouders zonder migratieachtergrond. Er is naar hun waarneming soms wel sprake van een taalbarrière, maar dat neemt de bereidwilligheid om activiteiten mee te organiseren niet weg bij ouders met migratieachtergrond. Het relaas van Tilburgse Sharon laat zien dat zij haar best heeft gedaan om de betrokkenheid van ouders met een beperkte Nederlandse taalbeheersing te bevorderen. In haar verhaal komt een grote betrokkenheid en openheid naar voren, maar ook een wat paternalistische toon. De ouders waar zij over spreekt worden duidelijk als ‘de ander’ gezien.

‘We hebben toen net voor de corona met carnaval dat hadden we toen georganiseerd en toen mocht iedereen meedoen, iedereen mocht zich aanmelden bij mij en dan ging ik hun uitleggen wat ze die dag moesten doen. En ik had toen ouders die heel gebrekkig Nederlands spraken en die dus een spelletje moesten begeleiden. Ik heb het in heel gebrekkig Nederlands aan hun uitgelegd maar ik had zoiets van wat maakt het uit. Die mevrouw verzint zelf wel een regel bij dat spelletje. Uiteindelijk die laatste dag, iedereen was zo trots op alles. En dat ook die mensen allemaal mee hadden geholpen. Voor kinderen maakt dat niet uit, kinderen zien het probleem niet, of die mevrouw nou wel Nederlands praat of niet. Als je het met je handen en voeten uitlegt en ze zien wat die mevrouw voordoet, die kinderen nemen dat op en die doen het met net zoveel plezier dan als er iemand staat die het wel in Nederlands uitlegt. Ik vind het zo mooi dat je die mensen dan ook toelaat, dat betekent voor die mensen heel veel want ze worden betrokken bij de school.’

(Sharon, Tilburg).

Volgens ouders in Amsterdam zijn het voornamelijk, en soms uitsluitend, de ouders zonder migratieachtergrond die betrokken zijn bij het organiseren van activiteiten, buiten de veelgenoemde uitzondering van het bereiden van eten tijdens schoolevenementen. Bij sommigen van hen roept dit frustratie of onbegrip op. Het actief mede-organiseren of bijdragen aan de uitvoering van school activiteiten, oftewel ‘meedoen’, is een normatieve verwachting waar volgens hen iedereen aan zou moeten voldoen.

‘Ik denk dat sommigen het ook minder belangrijk vinden, sommige onderwerpen. Ik weet ook niet waarom ze bij school dingen, zoals schoolreisje ze niet komen helpen, dat heb ik me ook altijd afgevraagd. Dan moet er bijvoorbeeld bij paasontbijt geholpen worden of weet ik veel wat, [...] dan moet ik héél erg haasten zodat ik ook nog op tijd ben op mijn werk en dan nog een hele dag. Terwijl die andere ouders dan gewoon naar huis gaan en niet helpen. Ik heb het ook met de juf over gehad en die raakte er ook gefrustreerd van. Als je het ze dan vraagt dan zeggen ze: nee kan niet, ik heb een afspraak. Ik dacht: eigenlijk is dit ook gewoon raar, we zijn allemaal volwassenen. We zijn allemaal Nederlanders, we wonen hier allemaal het grootste deel van ons leven. We doen allemaal mee aan deze maatschappij.’

(Merel, Amsterdam)

Een aantal Amsterdamse ouders interpreteert het verschil in betrokkenheid als een cultureel fenomeen. Zij hebben de indruk dat ouders met migratieachtergrond meer verantwoordelijkheid leggen bij de school, zichzelf meer bescheiden opstellen of zich niet vrij voelen om hun mening te delen. Een andere mogelijke reden die ook kan spelen wordt minder genoemd: de machtsverhoudingen of wijze waarop sommige ouders wel of niet actief worden betrokken of zich welkom voelen. Dit onderwerp is wel aan de orde gekomen waar het ging over de ouderraad.

Oog voor machtsverhoudingen op school

Een aantal ouders, zowel in Tilburg als in Amsterdam, bracht spanningen en processen van in- en uitsluiting in de ouderraad ter sprake, zij het dat het type spanningen of processen of de interpretatie van wat zich afspeelde nogal verschilt. De ouders in Amsterdam hebben het met name over de machtspositie van de groep witte ouders binnen de school en de mate waarin zij

invloed hebben op besluitvorming aangaande evenementen als het sinterklaasfeest of de kerstborrel. Sommige van deze Amsterdamse ouders vragen zich af of witte ouders niet te veel ‘overheersen’ als het gaat om wat er op welke manier wordt georganiseerd. Een mooi voorbeeld wordt gegeven door Wendy, die kritisch terugkijkt op haar eigen handelen tijdens het organiseren van de kerstborrel – waar zij te veel vanuit haar eigen normen en waarden heeft gehandeld, en uit is gegaan van haar definitie van wat ‘gezellig samenzijn’ betekent. In hoofdstuk 5 komen we hierop terug. In Tilburg daarentegen lijkt een ander scenario te spelen. Daar zijn het met name ouders met migratieachtergrond die zouden ‘overheersen’ in de ouderraad en besluitvorming. Een paar Tilburgse respondenten geven aan dat de ouderraad bij hen op school in de loop der tijd is ‘uitgedund’ zodat er nog maar relatief weinig ouders zonder migratieachtergrond in zitten. Volgens een respondent willen ‘Nederlandse’ ouders niet (meer) in de ouderraad omdat zij de druk voelen van andere ouders (met een migratieachtergrond), die hen bijvoorbeeld komen vertellen dat de school feesten anders moet organiseren. De taalbarrière is volgens vele Tilburgse ouders een belemmerende factor om zaken in de ouderraad te bespreken en afspraken te maken. Ook kunnen volgens sommige Tilburgse ouders onderwerpen vaak niet zonder hevige discussie besproken worden, zoals blijkt uit het relaas van Bianca:

‘Ik heb in de ouderraad gezeten. In die raad zaten twee Nederlandse ouders en de rest waren mensen met een andere achtergrond. Toen er op een gegeven moment een tolk bij moest komen, trok ik het niet meer. In de raad waren er ook constant knelpunten. [...] We organiseerden activiteiten en maakten begrotingen. Maar ook daar kwam nooit iets van terecht. Er was altijd een discussie, dus de agendapunten kwamen nooit altijd aan bod. De ouders onderling discussieerden veel. Ik ben ook echt een keer boos weggelopen.

Dat ging over het Suikerfeest dat niet was meegenomen in de kalender. Ik had zoiets van: “Kerst is weg, Pasen is weg, en jij zeurt over het Suikerfeest?”. Toen was ik echt boos.’

(Bianca, Tilburg).

In de Tilburgse verhalen klinkt door dat de school soms te veel de oren laat hangen naar de ouders met een migratieachtergrond. In Amsterdam kan dit ook spelen, maar soms kunnen Amsterdamse ouders juist ook kritisch zijn op de school omdat die te veel de ouders zonder migratieachtergrond bevoordeelt. Klassenouder Ester heeft bijvoorbeeld het gevoel dat zij als een van de weinig theoretisch opgeleide ouders in de klas wordt voorgetrokken door docenten, wat naast voordelen ook ongemak meebrengt in het contact met andere ouders. In het volgende hoofdstuk komen we nader op dit onderwerp terug.

4.5. Samenvatting

Voor de ouders in ons onderzoek vormden praktische overwegingen vaak de hoofdreden om naar de wijk waar zij nu wonen te verhuizen. In Tilburg betrof het vaak de mogelijkheid een sociale huurwoning te krijgen in de betreffende wijk; deels interviewden wij er ook ouders die als kind al in de wijk woonden en er zijn gebleven. In Amsterdam zijn de ouders vaak nieuwkomers in de wijk; zij konden er een koophuis krijgen, wat elders in de stad niet mogelijk was. De ouders vertegenwoordigen de theoretisch opgeleide nieuwkomers die onder meer wat inkomen betreft vaak verschillen van de zittende bewoners die vaak vooral een migratieachtergrond hebben. Ouders zijn zich hier ook bewust van; ze beschrijven de wijk ook meer in termen van met culturele achtergronden samenhangende verschillen in opleiding, type woning of inkomen. Vooral in Amsterdam hadden ouders bij de komst naar de wijk vaak idealen over het

samenleven in een diverse wijk; ze hoopten dat hun kinderen er in contact zouden komen met allerlei mensen. In Tilburg waren er minder sterke verwachtingen of vond men het ‘normaal’ om in een wijk met veel diversiteit te gaan wonen. Bij enkele ouders was er vrees voor hoe het samen leven in een diverse wijk zou zijn. De kinderen van de respondenten bezoeken in beide steden vaak scholen met een multi-etnische samenstelling. In Tilburg is dit vaker het gevolg van een keuze voor een school in de buurt of ‘een goede school’; de samenstelling woog hier minder mee. In Amsterdam kijken veel ouders expliciet naar de samenstelling en zijn ze op zoek naar de goede mix; een school met niet te weinig maar ook niet te veel (of bijna uitsluitend) kinderen zonder migratieachtergrond. Soms is dit een school buiten de wijk, omdat er binnen de wijk uitsluitend sterk gesegregerde scholen zijn.

Zoals ook uit literatuur naar voren kwam, is het niet vanzelfsprekend dat kinderen met en zonder migratieachtergrond met elkaar in contact komen, ook al zitten zij samen op school of groeien ze in dezelfde wijk op. Vooral in Amsterdam komt het vaak voor dat er zowel op school als daarbuiten weinig vriendschappelijke contacten zijn tussen kinderen met en zonder migratieachtergrond. Dit wordt onder meer toegeschreven aan vaak ook beperkte contacten tussen ouders, die moeders op hun beurt weer toeschrijven aan verschillen in leefwereld, waarden of opleidingsniveau. Kinderen spelen buiten school ook vaak met kinderen uit de koophuizen, deels in beschermde omgevingen als tuinen. Soms wordt gewezen op de ‘ruige’ omgangsvormen op straat. Sommige Amsterdamse moeders doen erg hun best om wel vriendschappelijke contacten op te bouwen met moeders met een migratieachtergrond of de kinderen met elkaar te laten spelen. De vriendschap tussen ouders kan soms ingewikkeld zijn, omdat ze verschillen tegenkomen in cultureel of religieus geïnspireerde opvattingen die ze moeilijk vinden, maar soms ontdekken ze ook juist meer

overeenkomsten dan ze hadden gedacht. In Tilburg komen contacten tussen kinderen met en zonder migratieachtergrond vanzelfsprekender tot stand, lijkt het. Contacten tussen ouders volgen hier soms uit, en kunnen zich gaandeweg verdiepen, maar blijven vaak ook vooral praktisch. In Tilburg lijkt de opvatting eerder te zijn dat kleur er niet zo toe doet, zeker bij contacten tussen kinderen. Ouders zijn hier met andere woorden minder ‘kleurbewust’. Contacten tussen volwassenen met en zonder migratieachtergrond komen ook hier niet overal vanzelf tot stand. Op school zijn ouders soms terughoudend om contact te leggen met ouders met een migratieachtergrond of komen deze contacten niet tot stand omdat er veel in de eigen taal wordt gesproken; of omdat er het idee is dat de leefwerelden en belangstelling te veel uiteenlopen. Als ouders ‘zich aanpassen’ door bijvoorbeeld Nederlands te spreken, komen contacten vanzelfsprekender tot stand.

Veel ouders zijn zelf actief op school; in de ouderraad, als klassenouder, et cetera. In Tilburg zien moeders ouders met een migratieachtergrond net zoveel participeren als zichzelf; in Amsterdam is het gevoel eerder dat vooral de ‘witte’ ouders actief zijn, behalve bij het bereiden van eten voor feesten. Dit kan te maken hebben met het zich niet echt uitgenodigd voelen van ouders met een migratieachtergrond (bijv. Mesic et al., 2021), maar dit benoemen ouders niet. Wel zien zij dit soort processen in de ouderraad of bij de organisatie van schoolfeesten, waar te veel het ‘witte’ perspectief domineert. In Tilburg is dat juist andersom, daar menen sommige voorheen actieve ouders dat de ouders met migratieachtergrond te veel de macht hadden, waardoor zij zelf afhaakten. Taal speelde hierbij in sommige gevallen ook een rol, bijvoorbeeld waar het te moeilijk werd om in de ouderraad samen besluiten te nemen door taalkwesties.

In dit hoofdstuk gaan we in op de vraag welke kwesties de geïnterviewde moeders en hun kinderen tegenkomen bij het opvoeden en opgroeien in een wijk of op een school waar zij een numerieke minderheid zijn. Er is gevraagd naar de ervaringen en mogelijke uitdagingen die het opvoeden of opgroeien in een meerderheids-minderheidsbuurt oproept en naar hoe moeders hiermee omgaan. Het type vraagstukken dat is gevonden is deels gerelateerd aan de wijk (5.1), maar vaker aan school (5.2). Het kan in beide gevallen gaan om zaken die moeders zelf in contact met anderen (buurtgenoten, ouders, of bij school: in relatie tot het schoolbeleid) meemaken, of die hun kinderen aangaan. Steeds bespreken we ook de omgang ermee. Een derde type kwesties die we hebben onderscheiden zijn kwesties thuis (5.3). Bijvoorbeeld kinderen die met bepaalde uitspraken of vragen thuiskomen; en het thuis bespreken van diversiteit, ook los van specifieke voorvallen. Wat brengen ouders hun kinderen bij over diversiteit? Hoe spreken ze er met hen over? In 5.4 vatten we de bevindingen samen.

5.1. Opgroeien of opvoeden in de wijk

In de interviews is gevraagd hoe het volgens ouders is om op te groeien of op te voeden in een wijk waarvan de meerderheid van de bewoners een migratieachtergrond heeft. En welke kansen en uitdagingen zij tegenkomen bij het opvoeden en opgroeien in een dergelijke wijk. Vooral veel Tilburgse moeders, maar ook een

aantal Amsterdamse, benoemen met name of uitsluitend positieve kanten aan het opvoeden of opgroeien in een meerderheids-minderheidswijk. Ze hebben weinig of geen negatieve ervaringen, of vinden het juist een meerwaarde hebben om in een wijk met veel diversiteit te wonen als gezin, zoals ook al aangestipt in hoofdstuk 4. Ze vinden het positief dat hun kinderen met allerlei verschillende mensen in aanraking komen en gewend zijn aan een veelkleurige omgeving.

‘Ik denk dat deze wijk een mooi beeld geeft van hoe de maatschappij is op dit moment. De maatschappij is zo multi-culti. Voor hen maakt het niet veel verschil of ze in zo’n wijk wonen.’

(Kelly, Tilburg)

‘En ik weet nog, dat is ook alweer een tijdje geleden, dat de dochter van vrienden van mij bij mij kwam logeren, en zij wonen in een kleinere gemeente, en zij kwam bij mij logeren en toen dacht ik, oh dat is leuk dan gaan we even naar de Marokkaanse supermarkt, ik had een cultureel uitstapje ervan gemaakt. En toen was ze daar ook heel erg van onder de indruk, dat ze de vrouwen zag met hoofddoekjes en ja, daar is (eigen kind) ook totaal niet van onder de indruk. Of als ze een andere taal spreken, dat is allemaal totaal geen issue. Het is gewoon de normaalste zaak van de wereld.’

(Monique, Amsterdam).

Ouders denken dat hun kinderen daardoor later beter met allerlei verschillende mensen kunnen omgaan. Of halen aan dat hun kinderen geen kleur zien als gevolg van het in aanraking komen met veel diversiteit. Of dat ze leren voorbij stereotypen te kijken, of zich meer kunnen inleven in mensen die het misschien minder hebben dan zij (dit wordt alleen in Amsterdam genoemd). De positieve verwachtingen lijken overigens wel op gespannen voet te staan met wat de ouders rapporteerden over het daadwerkelijke contact tussen kinderen en ouders zonder en met een migratieachtergrond. Zoals uit het vorige hoofdstuk bleek is dat vaak niet aanwezig, laat staan intensief. Zeker in Amsterdam is het niet vanzelfsprekend.

Kwesties in de wijk

Een aantal respondenten heeft gemengde ervaringen als het gaat om de wijk, of vooral negatieve. Een eerste uitdaging die moeders tegenkomen betreft het omgaan met (groepen) jongeren in de buitenruimte die kinderen en jongeren intimideren. Volgens de respondenten gaat het vaak om jongeren met een migratieachtergrond. Deze kwestie wordt genoemd door een aantal Amsterdamse moeders en een enkele Tilburgse. Soms benoemen moeders zelf dat zij het slachtoffer zijn van schelden of negatieve bejegening in de buurt. Vaker zijn het de kinderen die met negatieve uitingen te maken kunnen krijgen, en die daardoor soms niet prettig buiten spelen. We refereerden er al in het vorige hoofdstuk aan. Zo vertelt Bianca uit Tilburg wat haar zoons meemaakten toen ze in de wijk kwamen wonen en op een plein mee wilden voetballen.

‘Toen we net woonden in dit huis, 2,5 jaar geleden, dachten de kinderen dat ze leuk konden spelen en voetballen op het veldje hier tegenover. Het allereerste dat ze hoorden toen ze op dat veldje kwamen, was: “Flikker op vieze Nederlander”. Toen dacht ik wel van: “oh, gaat dat zo?”’

(Bianca, Tilburg)

De Amsterdamse Ninouk vertelt iets vergelijkbaars (zie het onderstaande citaat). Met veel andere Amsterdamse moeders heeft zij overigens de neiging het gedrag van de bedoelde jongeren niet zozeer aan hun migratieachtergrond toe te schrijven, als wel aan de omstandigheden waarin deze jongeren opgroeien.

‘Heel jammer dat op het [xx] plein, daar hoor ik van heel veel mensen: daar wordt ruzie gezocht door Marokkaanse jongetjes en die gaan echt ruzie maken met Nederlandse jongetjes. Soms zonder dat er een aanleiding toe is. “He, je kijkt naar me!” dan krijg je dus ruzie. Dan zeg ik: “Nou, ga daar maar niet heen”, wat ik dus eigenlijk jammer vind. Dat is dus wel als je het hebt over de diversiteit in de buurt, dan vind ik de onderliggende agressiviteit bij veel van die jongeren, en ik denk dat er zeker redenen toe zijn, maar het is niets om goed te praten. Ik kan me voorstellen dat ze zich niet gehoord voelen, of achtergesteld, maar nog steeds mag je dat niet doen. Terwijl ik het wel leuk vind dat we in een diverse buurt wonen, vind ik dat stukje moeilijker om mijn kind naar buiten te laten gaan.’

(Ninouk, Amsterdam)

De hier geciteerde moeder legt de link met ervaringen met negatieve bejegening van jongeren zelf: volgens haar maken die dat zij zich eerder negatief uiten tegenover anderen. Uit onderzoek onder ouders met een migratieachtergrond weten we dat dit het geval kan zijn en ook een zorg is van moeders van deze jongeren (Distelbrink et al., 2020). Andere moeders refereren vaker aan omstandigheden als kleinbehuisd en daardoor veel buiten zijn van jongeren, weinig geld, of ‘in elke buurt zijn vervelende jongens’.

Zoals ook in het bovenstaande citaat klinkt bij Amsterdamse moeders vaak door dat zij graag hun positieve beeld van het wonen in een diverse wijk willen

behouden, ondanks hun soms negatieve ervaringen (of verhalen daarover, zoals in het bovenstaande citaat). Ze blijven de nuance naar hun kinderen actief uitdragen. Ook als kinderen negatief zijn geworden of vooroordelen hebben, als gevolg van vervelende ervaringen. De Tilburgse moeders doen dat overigens eveneens; zij leggen evenwel minder de nadruk op omstandigheden waarin kinderen opgroeien als verklaring voor hun gedrag.

Een tweede kwestie die enkele Tilburgse en Amsterdamse moeders noemen is dat veel (ook jongere) kinderen met een migratieachtergrond zonder toezicht buiten spelen. Daardoor is het in geval van conflicten soms moeilijk iets op te lossen – zonder ouders erbij. Dit kan overigens ook wel eens lastig zijn als ouders wél in de buurt zijn, vanwege ervaren taalbarrières bijvoorbeeld.

‘Kinderen gingen gewoon, 6/7 waren ze dan, hop gingen ze naar buiten, in hele grote groepen, totaal geen controle, of er was misschien wel controle van die kinderen onderling hè, dat kan ook. Maar dat is een ander soort controle dan je als groep waar ik eigenlijk in beland ben heb gehad. (...) En als er dan ook nog bijvoorbeeld een taalbarrière is, dan is het best wel lastig om überhaupt dan dingen ter sprake te brengen.’

(Marjon, Amsterdam)

Het is overigens niet steeds zo dat moeders met een migratieachtergrond juist degenen zijn die in de beleving van respondenten geen toezicht houden of niet aanwezig zijn. Enkele (Tilburgse) moeders noemen situaties waarbij hun eigen kinderen op straat zijn aangesproken door andere moeders (met een migratieachtergrond) vanwege iets wat zij gezegd hadden.

‘Een keer kwam ze heel hard huilend thuis. Een jongen zei blijkbaar dat zij had gezegd dat zij hem en zijn hele familie haat. Ik zou niet snel zeggen dat mijn dochter iets niet doet, maar hiervan kan ik me niet voorstellen dat ze dit heeft gezegd. Ze kan best zeggen: ik haat je. Maar niet: ik haat jou en je hele familie. Toen had de moeder van dat jongetje gezegd tegen mijn dochter: “Ga weg, je mag hier niet meer spelen.”’

(Leonie, Tilburg)

De betreffende moeders merkten dat het heeft geholpen het gesprek aan te gaan, zoals het onderstaande citaat weergeeft.

‘Toen ben ik wel naar buiten gegaan. Dat was een Marokkaanse moeder overigens. Ik zei tegen haar: “kom dan naar me toe, maar stuur mijn dochter niet weg”. Die moeder zei: “Dat heb ik zo niet gezegd”. Maar zo had mijn dochter het wel opgepakt. Nou uiteindelijk had mijn dochter ‘sorry’ gezegd en toen zei die moeder meteen: “Ja jij bent een hartstikke lieve meid.”’

(Leonie, Tilburg)

Andere problemen die worden genoemd van het opgroeien of opvoeden in de wijken waar de respondenten wonen zijn ‘ruwe omgangsvormen’, vuil en bijvoorbeeld drugs- of geluidsoverlast.

Strategieën: Weerbaarheid ontwikkelen, begeleiden of vermijden

Waar het hun kinderen betreft, hanteren moeders verschillende strategieën om met de genoemde kwesties of problemen in de wijk om te gaan. Om te beginnen benoemen enkele respondenten redenen voor zulk gedrag en proberen zij hun kinderen ook bewust te maken waar dat vandaan komt.

‘Het is heel belangrijk vind ik dat mijn kinderen zien waar soms dat gedrag vandaan komt. En dat dat soms ook gewoon een reactie is op de maatschappij. Niet om nou zeg maar een soort van slachtoffer, maar het is gewoon hoe dingen gaan, heeft soms gewoon rechtstreeks te maken met, bijvoorbeeld Geert Wilders die zegt “minder minder”, Ja, die kinderen bij ons op school waren daar zo van overstuur. Dat is echt echt heel naar. En zo’n man die dat zomaar zegt, en mensen die dat vinden van, ja maar het gaat ook alleen over de criminele Marokkanen, dan denk ik jongens, die kinderen op school, die horen dat. Die worden nu in die groep gedrukt (...) Dat werkt op elkaar. Ik vind het belangrijk dat mijn kinderen dat zien.’

(Fenna, Amsterdam)

Een tweede strategie van ouders is weerbaarheid stimuleren, bijvoorbeeld door hun kinderen aan te moedigen toch steeds weer opnieuw te proberen op het betreffende plein te spelen. Bianca vertelt:

‘Ik heb wel gewoon tegen mijn zoontje gezegd: “ga maar gewoon iedere dag opnieuw”. Ze moeten wel oppassen, want die jongens wonen hier ook in de buurt. Als ze weten waar we wonen, kunnen daar misschien problemen ontstaan.’

(Bianca, Tilburg)

Een derde strategie is zelf met hun jonge kinderen mee naar buiten gaan; hen begeleiden bij het buiten spelen, of kinderen stimuleren samen met andere kinderen te gaan. Veel (vooral Amsterdamse) moeders lijken vooral te kiezen voor een vierde aanpak: zij leren hun kinderen de plekken waar kans is op conflict niet op te zoeken of uit de weg te gaan. Hun kinderen spelen als gevolg

daarvan niet meer op straat maar meer in binnentuinen of andere ‘beschermdere’ plekken.

‘Alleen dan hebben we wel een tijdje gehad dat één zo’n groepje hier op het plein, dat we zeiden ga niet naar het plein gewoon. En als je het vervelend vindt kom je weer naar huis ofzo, of blijf in ieder geval altijd samen. Dan ga je samen weg en kom je samen naar huis, maar goed ze worden nu steeds ouder natuurlijk. Wij hebben gewoon wel het geluk dat we die tuin hier hebben, dus dat het ook gewoon heel lang een soort veilige omgeving is geweest, maar wel een hele grote tuin met leuke kinderen allemaal dus dat was heel lang ook genoeg.’

(Marjon, Amsterdam)

We zien dat sommige moeders meerdere strategieën hanteren, afhankelijk van de situatie. Zo geeft in het vorige hoofdstuk aangehaalde Amsterdamse Sandra aan dat zij haar kinderen wel stimuleert om gewoon te gaan spelen, ook als er jongens zijn die als ‘spannend’ worden ervaren. Als het echt vervelend lijkt te worden, leert ze haar kinderen wel om weg te gaan.

5.2. Kwesties gerelateerd aan school

De meeste kwesties die moeders of hun kinderen tegenkomen zijn gerelateerd aan school. Het kunnen zaken zijn die vooral tussen ouders onderling of tussen ouders en school spelen, maar ook zaken die de omgang tussen kinderen zelf op of rond school betreffen. Uit diverse verhalen van de moeders wordt de worsteling van scholen bij het omgaan met diversiteit zichtbaar: het schoolbeleid of reacties van scholen op incidenten die ouders aankaarten zijn terugkerende onderwerpen in de interviews.

Aanpassingen rond feesten

Een eerste kwestie die veel wordt genoemd is de wijze waarop scholen omgaan met feest(dag)en. Veel scholen passen de viering van feesten aan, in antwoord op vragen van (migranten)ouders of een bredere beweging in de maatschappij. Bij de door ons geïnterviewde ouders kunnen vragen om aanpassing van andere ouders, maar zeker ook de feitelijke aanpassing door de school zelf, ergernis of onvrede teweegbrengen. Daarbij is er verschil tussen Tilburgse en Amsterdamse moeders over welke aanpassingen de gemoederen het meest bezighouden. Een kwestie als Zwarte Piet aanpassen lijkt onder Tilburgse moeders bijvoorbeeld nog onbespreekbaar; zelfs bij moeders die tegelijkertijd wel over racisme praten met kinderen.

I: 'Hebben jullie het ook wel eens over racisme en discriminatie gehad?' R: 'Ja, zowel thuis als op school. Ja dan is het op het nieuws bijvoorbeeld, met die Floyd ofzo. Ze heeft dat dan gehoord waar dat over gaat en ze weet dat dat heel erg slecht is. Dat zijn ook dingen ja dat kan niet (..) Je hoort mensen van andere culturen zeggen dat wij racistisch zijn door een negerzoen of Jodenkoek maar dan denk ik van ja door onze dingen allemaal af te pakken, zoals Zwarte Piet. Daar heb ik een hele heftige discussie gehad met een moeder op school die zei dat ze de ouderraad in was gekomen om Zwarte Piet de deur uit te werken en waarom. En dat zijn dingen daar moet je bij mij echt niet mee aankomen, dat ligt erg gevoelig. Dan denk ik van wat loop je nou te lullen over geschiedenis en weet ik veel wat, het is een kinderfeest!'

(Daniëlle, Tilburg)

De ergernis richt zich meer op ouders die een dergelijke kwestie aankaarten dan op de schooldirecties zelf. Schooldirecties in Tilburg lijken blijkens verhalen van onze respondenten namelijk niet geneigd Zwarte Piet af te schaffen. Wel maken

zij diverse andere aanpassingen rond feesten, die deels veel, deels weinig weerstanden oproepen. Op veel scholen krijgen moslimkinderen vrij met Suikerfeest. Daar hebben weinig moeders moeite mee; al vinden sommigen het beter als dan de hele klas vrij heeft. Vaker gemaakte keuzen als het rekening houden met voedselvoorschriften (halal voedsel) bij traktaties of het kerstdiner of het niet schenken van alcohol voor ouders bij een schoolfeest roepen onder Tilburgse ouders evenmin veel weerstand op. Weerstand en gevoelens van onvrede zijn er wel bij aanpassingen van 'Kerstfeest' naar 'winterfeest' of het 'niet meer mogen vertellen van het kerstverhaal'. Vooral als moeders het gevoel hebben dat er te weinig ruimte overblijft voor de eigen tradities kan er ergernis ontstaan, ook al kijken moeders in principe positief naar het contact met moeders met andere achtergronden. Zo zegt de zojuist geciteerde moeder – die tegelijkertijd het contact met en daardoor beter leren kennen van andere ouders in de ouderkamer als positief benoemt:

'Ik ben gewoon van mening we wonen hier in Nederland en we hebben hier in Nederland onze cultuur en onze nostalgie en ik merk toch echt wel, vooral ook op school, dat er heel zachtjes aan bepaalde dingen een beetje weg worden gewerkt. Dan noem ik een voorbeeld met de kerstviering. Ik ben katholiek maar ik ben niet kerkelijk, maar ik vind wel voor onze nostalgie hoort een kerstverhaal erbij. Ik vind niet dat we in de kerk hoeven te zitten met z'n allen, maar ik vind dat zo'n kinderlijk verhaal over Jezus en Maria, dat dat erbij hoort. Ook al zit mijn dochter op een openbare school, die staat wel in Nederland dus dan nog vind ik dat onze nostalgie niet weggevaagd moet worden. (...) Ik heb geprobeerd op school toen ik in de ouderraad zat om het een beetje te draaien van probeer dan eens over het hele jaar iets van iedere cultuur te behandelen en dat we nog wel onze Nederlandse dingetjes kunnen houden, wat betekent Ramadan, wat houdt dat in Suikerfeest. Dat is tot heden niet gebeurd.'

Kerstfeest mag geen Kerstfeest heten, dat heet dan bijvoorbeeld Winterfeest. Er mogen geen kerstliedjes met Jezus en Maria gedraaid worden. Pasen wordt niet gevierd, geen paasontbijt dat soort dingen. En dan denk ik van ja jongens, waar zijn we mee bezig, we wonen wel in Nederland. Dat frustriert mij wel heel erg. Ik denk dat onze directeur een beetje bang is om tegen mensen in te gaan en hun meer de zin geeft omdat hun in de meerderheid zijn.'

(Daniëlle, Tilburg)

Ook sommige Amsterdamse ouders vinden dat veel niet meer kan op scholen met veel leerlingen met een migratieachtergrond. Het gaat hier niet om Zwarte Piet; daar is bij vrijwel geen van de ouders die wij spraken discussie over: dat kan niet meer.

'Nou we waren het er eigenlijk vrij snel over eens in die ouderraad [de kwestie aanpassen van Zwarte Piet], ook met de directrice van de school. Wij hebben daar eigenlijk onderling helemaal geen discussie over gehad, omdat we eigenlijk allemaal al vrij snel zoiets hadden van ja, dit moet voor iedereen leuk zijn. En juist omdat we een gemengde school zijn kunnen we dit echt niet maken, dat was voor niemand een issue eigenlijk. En uiteindelijk hebben we een andere Sinterklaas gevonden en zijn het roetveegpieten geworden. En we hebben wel geloof ik in een nieuwsbrief iets gezet dat de school ervoor gekozen heeft om het voor iedereen feestelijk te houden, dat er roetveegpieten met Sinterklaas meekomen. Dus dat.'

(Wendy, Amsterdam)

Maar wel hebben sommige ouders er moeite mee dat er geen alcohol geschonken kan worden of ouderborrels kunnen worden gehouden; of dat het eten bij het kerstdiner of traktaties halal moeten zijn. Het betreft aanpassingen

die met religieuze normen te maken hebben van (andere) ouders op school. Zoals ook bij de Tilburgse moeders lijkt het dat vooral de opeenstapeling van aanpassingen leidt tot weerstanden bij ouders.

'Dat zijn allemaal kleine dingen maar dat je dan inderdaad bepaalde traktaties op school... Of in ieder geval, op school moet het Halal zijn, maar dat is niet zozeer dat je geen augurkje met ham doet, maar ook met..., dat je dus ook best wel veel bepaalde dingen wat daar inzit kan je ook niet doen, dus ik ben daar enorm mee bezig geweest om de goede... Of je eindigt dan toch bij popcorn. En dat is allemaal helemaal niet erg, dan zeg je ook waar heb je het over? Je hebt het over traktaties, één keer per jaar. En dat is allemaal prima, en dat is ook zo – dat is echt zo. Maar dan zijn het misschien bepaalde optelsommen waarvan je elke keer denkt oké, hier passen wij ons aan, we schenken geen drank tijdens die bijeenkomst terwijl... Dat er even sprake was, het Kerstfeest noemen we het winterfeest, maar dat hebben niet gedaan, maar dat is op een andere school bijvoorbeeld wel gedaan. Er zijn allemaal dingen en misschien dat dat dan optelt en dat je een beetje denkt van, ja maar we wonen in Nederland, dit zijn onze... gebruiken. Maar ik vind wel ook als je naar Amsterdam kijkt, die gemêleerdheid is zo groot, en hier op school heb je ook Iftar bij wijze van spreken, je hebt hier op school ook Keti Koti, dus dat is dan ook wel weer... Dat vind ik ook heel goed. Dus dat is soms een beetje, misschien eerst een onderbuikgevoel en daarna denk je, oh nee, snap je?'

(Joke, Amsterdam)

Tegelijk illustreert dit citaat de balanceeract die moeders continu uitvoeren: er verandert veel, soms te veel, en dat is soms moeilijk om te verwerken, maar aan de andere kant vinden ze ook dat ze daar begrip voor moeten opbrengen gezien de toegenomen etnische diversiteit van hun school en buurt.

Aanpassingen gerelateerd aan normen en waarden

Waar het verder kan botsen of ongemak kan ontstaan op scholen in Amsterdam, is onder andere rond kwesties die raken aan cultureel of religieus geïnspireerde normen en waarden. Specifiek gaat het over seksuele voorlichting en douchen na de gym. Enkele respondenten vertelden over de zorgen die bij ouders zonder migratieachtergrond bestonden over de seksuele voorlichting op school; of het wel paste bij hun normen en waarden. Dit speelde bijvoorbeeld rond de themales 'lentekriebels' voor jonge kinderen. Toen hierover onrust ontstond in de klasse app onder ouders met een migratieachtergrond heeft de betreffende school vervolgens ouders ingelicht. Dit gebeurde op initiatief van een van de geïnterviewde moeders samen met een Marokkaans-Nederlandse moeder. Ze spraken gezamenlijk de school aan om ouders goed te informeren en de daarop volgende acties van de docent bleken voldoende om de onrust weg te nemen. De docent schreef dat er geen expliciete informatie zou worden gegeven die niet geschikt was voor de betreffende leeftijd. Maar dat de nadruk zou liggen op weerbaarheid, nee durven zeggen, hulp vragen als iemand over je grenzen heen gaat; en op diversiteit in gezinsvormen. Een ander voorbeeld betrof seksuele voorlichting aan een oudere leeftijdsgroep; een incident hieraan gerelateerd is in enkele interviews van ouders op dezelfde school benoemd. Hier was de onrust vooraf dusdanig groot dat een aantal ouders met een migratieachtergrond dreigde hun kinderen een week thuis te houden als het programma werd doorgezet. In dit geval besloot de betreffende school tot aanpassingen. Dit leidde bij enkele door ons geïnterviewde ouders tot grote weerstand en emotie.

'Nou hoe je omgaat met man, vrouw, dat soort dingen, dat is wel soms nog een dingetje. Dat de school voorlichting wil geven daarover, over seks, niet zozeer seks maar ook seksuele ontwikkeling, en dat er nu zeg maar Marokkaanse en Turkse moeders in volksopstand zijn gekomen omdat ze dat zelf willen

doen, terwijl ik het juist heel goed vind dat school het doet, en daarin is wel verwijdering ontstaan, in waarden, dat ik voor het eerst eigenlijk zoiets heb van, nou hier geef ik geen haarbreed toe!'

(Fenna, Amsterdam)

Ook in een enkel ander interview kwam ter sprake dat bijvoorbeeld een onderwerp als homoseksualiteit soms moeilijk te bespreken is met de klas. Kinderen in sommige gezinnen 'leren thuis dat het vies is en niet mag', aldus Amsterdamse Joke. Homoseksuele docenten op school worden wel eens uitgescholden door leerlingen. Dat raakt de ouder die dit inbracht, en velen met haar. Veel moeders die wij spraken leren hun kinderen namelijk acceptatie van allerlei vormen van diversiteit, ook seksuele diversiteit. Uit de interviews is minder duidelijk geworden hoe scholen dit type kwesties oppakken. Een (Amsterdams) ouderstel dat zelf lesbisch is, ervaart wel eens dat er gek naar ze wordt gekeken, maar dit heeft niet tot grote problemen geleid.

Het (beleid rond) douchen na de gym is een ander thema dat veel ophef veroorzaakt. Op meerdere Amsterdamse scholen in ons onderzoek wordt toegestaan dat kinderen die dit willen met hun onderbroek aan douchen, omdat dit een wens is van moslim ouders. Op verschillende scholen was het beleid dat kinderen een keuze hebben om met of zonder onderbroek te douchen. Maar zeker als kinderen die zonder onderbroek (gewend zijn te) douchen in de minderheid zijn, is het moeilijk dit vast te houden. Het blijkt soms ook te leiden tot spanningen tussen kinderen. Enkele ouders met een kind op dezelfde school vertellen over een incident, dat begon doordat de weinige kinderen die zonder onderbroek douchten werden uitgemaakt voor homo. Ze scholden terug met 'kutmarokkaan' en het liep uit op een groot conflict.

‘Er waren eerder al wel gedoetjes, maar op de manier waarop de discussie ging, en natuurlijk ook waar het over ging, werd het heel erg op de identiteit gegooid. Over kaaskoppen en homo’s en dat hij zich dus uiteindelijk ook liet verleiden door toch “kut Marokkanen” te zeggen, zij natuurlijk uitlokkend precies hoorden wat ze wilden horen, want nu hadden ze een excuus om echt goed boos te worden, want hij had kut Marokkaan gezegd. En toen werd het een identiteitsdingetje...?’

(Wendy, Amsterdam).

Over en weer voelden kinderen zich dus erg aangevallen door de ander in dit voorbeeld, en dit leidde tot een escalatie. De school heeft het volgens betrokkenen goed opgepakt door de kinderen die het betrof samen in gesprek te laten gaan en over en weer excuses te laten aanbieden. En door de ouders hierover met elkaar in gesprek te brengen bij een gezamenlijke ouderavond, *‘over hoe dat gaat, als je kinderen bij elkaar op school zitten maar je het thuis niet helemaal precies hetzelfde aanpakt.’*

De moeder van wie de eigen zoon betrokken was, vertelt dat ze hem na het incident heeft aangemoedigd om ‘sorry’ te zeggen, en hem tegelijkertijd hielp dat wat gezegd was niet te veel op zichzelf te betrekken.

‘Hoe ik meestal reageer is dat ik in ieder geval probeer aandacht te hebben voor het verdriet en de schrik, en dat ik ze dan wel altijd probeer te zeggen dat het naar mijn idee niet zozeer iets zegt over het slachtoffer als wel over de dader. Ja als je iemand uitscheldt dan zegt dat denk ik altijd meer iets over jou dan over degene die je uitscheldt. Omdat ik hoop dat ze niet onzeker worden door dingen die andere mensen tegen ze zeggen. Het is al moeilijk genoeg

om je eigen identiteit te ontwikkelen, even los van andere mensen die daar meningen over hebben.’

(Wendy, Amsterdam)

De balans vinden op school

Op de Amsterdamse scholen lijkt een en ander al met al wat meer op scherp te staan dan in Tilburg. De ouders met een migratieachtergrond zijn hier – zo lijkt het – assertiever en hebben ook meer opties om voor een ander type school te kiezen als zij ontevreden zijn. Veel ouders zonder migratieachtergrond in dit onderzoek hebben gekozen voor scholen die oorspronkelijk veel kinderen tellen met een migratieachtergrond. Uit ander onderzoek is bekend dat scholen met ouderinitiatieven ‘zittende’ ouders met een migratieachtergrond soms te weinig betrekken in veranderingen; witte ouders kunnen dan soms te veel hun stempel drukken op het schoolbeleid (Mesic et al, 2021). In het onderhavige onderzoek hoorden we verschillende verhalen. Verhalen waarbij juist de witte ouders grote moeite hadden met de aanpassingen, zoals rond lentekriebels, aan de wensen van ouders met migratieachtergrond, maar ook verhalen waarbij witte ouders te veel en ouders met een migratieachtergrond te weinig te zeggen hadden. Eén voorbeeld daarvan betrof een geval waarin een witte theoretisch opgeleide nieuwkomer werd aangesteld als diversiteitsfunctionaris.

‘Het idee was dan dat ouders van allerlei achtergronden aan hem konden vertellen wat er beter moest en dan ging hij dat regelen. Dat leverde heel veel weerstand op want bijvoorbeeld een vrouw met wie ik veel omga, haar oudste dochter is al 20 en zij loopt al 16 jaar op die school rond en kent die school heel goed en weet heel goed wat de school nodig heeft en dan komt er een man die daar net twee jaar zijn kinderen heeft en die dan geld krijgt van de gemeente om even te gaan regelen dat diversiteit verbetert. Ten eerste voelen heel veel

moeders zich niet geroepen met een of andere witte kerel te gaan praten over wat er beter kan op een school en al helemaal niet met iemand die net nieuw is op die school, die eigenlijk de school niet kent.'

(Mira, Amsterdam)

Een ander voorbeeld betreft een school waar de ouderraad geheel wit is en er daardoor ondanks goede bedoelingen niet in slaagt inclusief te zijn bij het organiseren van activiteiten. De betreffende moeder – zelf betrokken in deze ouderraad – is er kritisch over (zie ook hoofdstuk 4).

'Over die ouderraad, die ouderraad was heel wit, eigenlijk gewoon een compleet witte ouderraad. En dat was ook wel steeds onze eigen irritatie, want dan probeerden we dingen te organiseren om ook verschillende ouders... Dus we organiseerden bijvoorbeeld weleens een borrel, dus dan hadden we zoiets van, weet je, we snappen ook wel dat als je zelf geen alcohol drinkt, dat je het dan irritant vindt om... Nou ja, een beetje met van die ouders die dan op vrijdagmiddag denken, zo, ik zet gewoon een fles witte wijn aan mijn mond en ik ga pas weer praten als 'ie leeg is. Dat snap ik wel. Dus dan gingen we een high tea organiseren, maar dan kwamen de mensen die zin hadden in witte wijn die kwamen niet meer, en de mensen die we blij hoopten te maken met thee, die kwamen vervolgens ook niet. Daar hebben we gewoon wel mee geworsteld omdat het natuurlijk iedereen... Dat gaat weer om dat norm stellen, iedereen probeert natuurlijk het beste te doen maar iedereen doet dat toch een beetje vanuit het idee van, als ik niet helemaal zeker weet wat jij leuk vindt dan ga ik maar gewoon iets organiseren wat ik zelf heel leuk vind. Niet vanuit, ik wil geen rekening met jou houden, maar dat het toch, als je geen divers team hebt, dan gaat dat gewoon niet vanzelf. Dan bevestig je de hele tijd je eigen norm eigenlijk.'

(Wendy, Amsterdam)

Verschillende moeders in Amsterdam zien met lede ogen aan dat zowel ouders met als zonder een migratieachtergrond zich terugtrekken in eigen 'bubbels' doordat het niet altijd lukt de balans te vinden.

'Je hebt die Islamitische school, 200 meter verder zit een openbare school die tegen de klippen op nog probeert die witte ouders binnen te houden maar dat lukt kennelijk niet ofzo en dan nog 200 meter verderop zit die helemaal witte school die van zwart helemaal verwit is, die nu zelfs zo wit is geworden en zo bakfiets, dat er heel veel ook laagopgeleide ouders die nog wel een sociale huurwoning hebben in Bos en Lommer zich er bijna niet meer thuis voelen, omdat ze denken ja, heb je al die groepen assertieve mensen, allemaal rijk en dat heb ik niet.'

(Iris, Amsterdam)

Sommigen vinden het begrijpelijk dat migrantenouders zich (net als veel witte ouders overigens ook doen) terugtrekken in 'eigen scholen', anderen hebben er oordelen over ('waarom kies je voor een school waar je kinderen niet in aanraking komen met Nederlandse kinderen en de Nederlandse maatschappij?'). Uit onderzoek onder ouders met een migratieachtergrond weten we dat ook zichzelf ambivalent kunnen zijn over de keuze voor een Islamitische school. Deze keuze kan zijn ingegeven door teleurstelling over hoe er op andere scholen wordt omgegaan met wat zij belangrijk vinden (Distelbrink et al., 2020, 2023). Dit terwijl het tegelijkertijd ook niet altijd als ideale keuze wordt beschouwd door ouders zelf (Distelbrink et al., 2020).

Kwesties rond school: speelafspraken

Behalve zaken die schoolfeesten of het beleid raken, zijn er ook andere kwesties die spelen op of rond school die in de interviews zijn genoemd. Veel ouders – vooral in Amsterdam, maar ook een enkele Tilburgse – benoemen als kwestie in relatie tot school dat speelafspraken moeilijker zijn te maken met kinderen met een migratieachtergrond; of dat het moeilijker is te zorgen dat kinderen met een migratieachtergrond op verjaardagsfeestjes komen. Bij bepaalde groepen kinderen – vooral bij islamitische gezinnen met een lagere sociaaleconomische status – is er minder de gewoonte bij elkaar thuis te spelen of verjaardagen met vriendjes (van school) te vieren, zo observeren vooral veel Amsterdamse geïnterviewden. Ook kan volgens sommige ouders meespelen dat er enige afstand wordt gehouden vanwege cultuurverschillen; ‘misschien vinden ze een hond of kat haram’ denkt (in dit geval Tilburgse) Bianca. Een Amsterdamse moeder meent dat zij bij ouders met een migratieachtergrond meer eerst moet bewijzen dat ze ‘oké’ is. Als het contact dan eenmaal tot stand is gekomen en kinderen bij elkaar over de vloer komen, ervaart ze dat het contact ook heel warm kan zijn. Er wordt dan meer tijd gemaakt voor contact dan door drukke ouders zonder migratieachtergrond (Mira); wat voor een andere moeder juist de reden is dat ze speelafspraken met kinderen met een migratieachtergrond meer afhoudt, omdat ze verwacht dat deze te veel tijd kosten (Monique). Hierin klinkt ongemak of afstand vanuit de kant van onze respondenten zelf door.

Soms komt in de interviews naar voren dat ouders te maken hebben gekregen met vooroordelen of een afstandelijke houding ten opzichte van ouders zonder migratieachtergrond. Zo vertellen respondenten te hebben meegemaakt dat dat ouders met een migratieachtergrond hun kinderen de boodschap meegaven dat diepgaande vriendschappen met de ‘outgroup’ eigenlijk niet wenselijk zijn; of dat er wantrouwen zou bestaan tegenover met name ‘Nederlandse’ mannen

/vaders, waardoor kinderen daar niet over de vloer mogen komen en ouders hun kinderen liever bij bekenden (familie/ingroup) laten spelen. De moeder die dit aankaart vertelt tegelijkertijd dat bij haarzelf ook enige afhoudendheid is ontstaan doordat bij eerdere speelafspraken opvattingen aan de orde kwamen die getuigen van een verschillend wereldbeeld. Ze vond het lastig om daarmee om te gaan.

‘Op een gegeven moment had mijn zoontje in de kleuterklas een Marokkaans vriendje (..) en op een gegeven moment zei dat vriendje “Allah heeft ons allemaal gemaakt en we zijn van klei”. Toen kwam mijn zoontje thuis en die zei van “ja hij zegt dat we allemaal van klei zijn maar dat is toch heel raar want als het dan gaat regenen zouden we dan toch wegsmelten”. Dus ik zei “ja ik denk ook niet dat dat echt zo is, dat staat dan gewoon in de Koran, zoals we ook een Bijbel hebben, staan daar verhalen in en die moet je niet altijd even serieus nemen. Dat zijn gewoon mooie verhalen.” Maar dat groeide zo, dus toen had dat vriendje weer gezegd van “a maar Allah heeft ons gemaakt” en dan zei mijn zoontje “a maar ik geloof dat eigenlijk niet. Want wij hebben dan zo’n boekje met dinosaurussen en de oerknal enzo”. Die zei “ja ik geloof helemaal niet in een God ofzo”, dus ik zei “ja ik ook niet maar er zijn mensen die daar misschien wel in geloven”. (..) Dat andere jongetje had ook gezegd “ik ben in de eerste plaats een Marokkaan, dat zegt mijn moeder altijd: ‘je bent een Marokkaan in de eerste plaats en daarna ben je een Nederlander’”. Daar was mijn zoon ook helemaal verbolgen over (..). En toen zei ik ook, ja dat vind ik ook raar. Ik vind dat we in de eerste plaats allemaal Amsterdammers zijn en iedereen gewoon in Nederland en we zijn allemaal wereldburgers.’

(Iris, Amsterdam)

Deze quote laat zien dat sommige moeders, ondanks hun wens open te staan, toch ook op afstand staan van sommige zaken die het dagelijks leven van kinderen en ouders met een migratieachtergrond sterk kunnen kleuren. Uit diverse onderzoeken en ervaringen van burgers met een migratieachtergrond weten we hoe veel vragen en twijfels meervoudige identiteiten en hoe hierop wordt gereageerd kunnen oproepen, en hoe moeilijk het is om echt jezelf te kunnen zijn, met al je deelidentiteiten, in verschillende contexten, zowel voor ouders als kinderen. Het meer voorop plaatsen van een bepaalde deelidentiteit of het zich meer terugtrekken in de eigen gemeenschap kan een reactie zijn op ervaringen dat deze identiteit door de omgeving minder wordt geaccepteerd. Je helemaal of in de eerste plaats Nederlander voelen is lastig als je tegelijkertijd door velen nooit helemaal als Nederlander wordt beschouwd (Cankaya, 2020; Day & Badou, 2019, Day, Badou & Van Breda, 2020; Distelbrink et al., 2020, 2023).

Duidelijk is dat onder andere terugtrekkende reacties worden gezien door sommige van de geïnterviewden in dit onderzoek. Amsterdamse Fenna observeert dat kinderen met migratieachtergrond zich vanaf groep 4 al meer in eigen gelederen beginnen terug te trekken. Monique vertelt dat een moeder met migratieachtergrond haar juist vroeg: ‘waarom wordt mijn kind na één keer spelen bij een Nederlands kind niet meer uitgenodigd?’ Zelf had deze moeder het betreffende Nederlandse kind niet terug bij haar uitgenodigd; schaamte en niet gewend zijn kinderen bij haar thuis te laten spelen speelden daarbij mee.

Veel moeders lijken zich intussen te hebben neergelegd bij het feit dat speelafspraken moeilijk te maken zijn met sommige kinderen, of zijn bij feestjes gestopt extra moeite te doen omdat ze het als lastig ervaren. Het vraagt soms veel inspanning om te zorgen dat het toch kan werken. Enkele moeders vertellen wél hoe zij de moeite (blijven) nemen om te zorgen dat kinderen van wie ouders

in eerste instantie wat afhoudend zijn toch komen op een feestje. Zo vertelt Ninouk dat zij een feestje opsplijste in twee subfeestjes; zodat een meisje met moslim achtergrond die niet op een feestje met jongens mocht komen toch kon aansluiten. Andere moeders merken dat ze meer toetrekken naar ‘meer liberale’ of theoretisch opgeleide ouders met een migratieachtergrond, zoals in het vorige hoofdstuk al aangehaald. Hun kinderen spelen wel met kinderen van deze ouders, maar niet met kinderen van ouders waarmee zij meer afstand ervaren. Een enkele moeder laat in het gesprek bewustzijn doorklinken over het gegeven dat speelafspraken wellicht een typische ‘Nederlandse’ gewoonte zijn die niet voor iedereen vanzelfsprekend is. *‘Wij vinden dat nou eenmaal zo belangrijk’.*

Bij Tilburgse ouders lijkt het thuis spelen of uitnodigen van kinderen met een migratieachtergrond bij feestjes wat gemakkelijker tot stand te komen, zoals ook al in hoofdstuk 4 aangehaald. Zij vertellen ook vaker dat ze bijvoorbeeld rekening houden met (halal) eten bij kinderfeestjes of speelafspraken. De enige geïnterviewde vader, Patrick, zegt hierover:

‘Ja als ze bijv. blijven eten dan vraag ik altijd wat ze niet mogen hebben. Dan ga ik geen varkensvlees op tafel zetten. Ja dan koop ik gewoon kip. En dan zeg ik: “Ja ik heb die gewoon van de AH”. En dan zegt die ouder: “ja die haal ik daar ook altijd.”

(Patrick, Tilburg)

Andere moeders, ook in Amsterdam, doen dat vooral als het om uitdelen op school gaat of bij het kerstdiner op school bijvoorbeeld. Een enkele (Tilburgse) ouder zegt altijd ‘veggie’ snoepjes in huis te hebben voor kinderen in de buurt, zodat ook moslimkinderen iets kunnen krijgen.

Kwesties tussen kinderen

Zowel in enkele Amsterdamse als in enkele Tilburgse interviews zijn er verhalen over kinderen die met negatieve beelden over hen te maken krijgen op school; of niet goed kunnen tegen de soms ruwe omgangsvormen die er zouden heersen. Pestgedrag of afkeuring komt voor gerelateerd aan religie. Niet-religieuze kinderen worden gepest of buitengesloten, ‘varken’ genoemd of ‘vies’ omdat ze ham op hun brood hebben bijvoorbeeld. Maar ook op basis van seksuele voorkeur of uiterlijkheden die daarmee worden geassocieerd. Bijvoorbeeld een niet-heteroseksueel meisje dat werd gepest, mede vanwege haar kledingstijl. Soms was er niet zozeer duidelijk pestgedrag of afkeuring aan de orde, maar voelde een kind zich het buitenbeentje door de enige te zijn in de klas zonder migratieachtergrond.

‘Op de basisschool liepen zij daar echt wel tegenaan dat zij de enige blonde kindjes waren. (..) Vooral de oudste. Ja die is dus ook het blondst (..) Die wilde op gegeven moment ook echt niet meer naar school. Die heeft het wel echt heel moeilijk gehad. Toen zijn we ook vrij vroeg overgestapt naar [school voor voortgezet onderwijs], dat was gelukkig in groep acht al. Die was helemaal klaar met school, die heb ik op gegeven moment ook echt huilend naar school gesleept. Die vond het helemaal niks meer. En ik weet niet, zij is niet zo heel erg expressief, zij praat niet zo heel veel over dingen dus ik weet niet zo heel goed in hoeverre dat een rol heeft gespeeld, maar dat het een rol heeft gespeeld weet ik wel zeker. Dat zij gewoon een beetje het buitenbeentje was uiteindelijk.’
(Esther, Amsterdam)

Een Amsterdamse moeder vertelt dat negatieve bejegening bij haar kind tot langdurige buikpijn en somberheid heeft geleid. Ook merken respondenten op dat hun kinderen zelf afstand zijn gaan nemen tot kinderen met een migratie-

achtergrond en dat zij hen betrapten op discriminerende uitspraken of op zijn minst weinig genuanceerde beelden over andere groepen. Voor ouders is het lastig als kinderen thuiskomen met verhalen dat zij worden gepest of uitgescholden om wie ze zijn, of vanwege bepaalde negatieve beelden die over hen of hun ouders als groep zouden bestaan.

‘Toen hij was uitgescholden met: ‘Je vader is een vieze vuile kankerhomo’, toen was hij helemaal ontdaan. Ik vind het ontzettend belangrijk dat mijn kinderen de ruimte voelen om te zijn wie ze zijn. En ik vind het prima als ze later met een jongen thuiskomen, of misschien een keer met een jongen en de andere keer met een meisje. Ze moeten zichzelf kunnen zijn, en daar hebben we het vaak met ze over dat dat belangrijk is, die vrijheid, en vrijheid van godsdienst dat nemen we daar ook in mee, iedereen mag voor zichzelf kiezen. Dus mijn zoontje was heel ontdaan over die uitspraken. En ja ik keur dat dan wel heel erg af. Ik ga dat dan niet vergoelijken. Wat ik wel probeer uit te leggen is dat hij dit zijn klasgenootjes niet moet aanrekenen, omdat die dat ook weer te horen krijgen van de generatie boven ze, die misschien wat ouderwetsere opvattingen heeft. Dus ook proberen begrip ervoor te kweken. Maar dat is wel moeilijk uitleggen.’

(Merel, Amsterdam)

Veel ouders proberen naar hun kinderen zelf erg de nadruk te leggen op tolerantie en respect voor ieders waarden, ook al kunnen zij zelf tegelijkertijd worstelen met negatieve gevoelens en ambivalenties vanwege nare ervaringen van hun kinderen. Zeker dan kan het moeilijk zijn aan hen uit te leggen dat andersom niet altijd openheid of respect voor (seksuele) diversiteit lijkt te gelden.

Er zijn overigens ook moeders die weliswaar hun kinderen willen (blijven) opvoeden met openheid en respect voor iedereen, maar tegelijkertijd – omdat zij zelf niet gelovig zijn – het toch lastig vinden met het geloof en opvattingen die daarmee samenhangen om te gaan. Zoals in het al eerder aangehaalde geval waar kinderen thuis meekrijgen dat Allah de mens heeft gemaakt.

Strategieën: weerbaar worden en in gesprek gaan

Moeders noemen verschillende strategieën om hun kinderen te helpen omgaan met negatieve ervaringen. Kinderen serieus nemen en als nodig begeleiden om weerbaar te zijn is een eerste. Daaraan voegt (Tilburgse) Sharon toe wel het verschil te onderzoeken tussen plagen en wanneer het echt vervelend wordt. Als strategie kan ook worden genoemd: het praten met kinderen over verschil, of over de achtergrond van waaruit sommige opmerkingen gemaakt worden, zoals religieuze kaders. Vaak staan dit soort gesprekken in het teken van respect voor verscheidenheid.

Een tweede strategie is met ouders van het betreffende kind in gesprek gaan, en waar nodig ook de school betrekken bij conflicten tussen kinderen. Dit is bijvoorbeeld gebeurd bij een geval waarin een Turks-Nederlandse oudere broer uit groep 8 zich met een conflict tussen twee jongere kinderen ging bemoeien. De school kon dat oppakken. In sommige gevallen heeft het betrekken van de school overigens niet goed uitgewerkt. Dit gold bijvoorbeeld bij een meisje dat vanwege haar seksuele identiteit werd uitgescholden; het pesten werd erger toen er in de klas over was gesproken. Soms is de conclusie dat een situatie niet meer houdbaar is of niet meer prettig voor een kind en wordt er een andere school gezocht. Er zijn ook wel moeders die meer de weg kiezen van niet te veel nadruk leggen op negatieve ervaringen. Het betreft strategieën die ook door ouders met een migratieachtergrond worden toegepast, als het gaat om het

begeleiden van kinderen bij discriminatie-ervaringen (Farang, 2017; Distelbrink et al., 2020, 2023).

5.3. Thuis het gesprek voeren over diversiteit

De ouders in het onderzoek vormen een specifieke selectie omdat zij – maar vooral hun kinderen – veel ervaring hebben met diversiteit, via de school en de wijk. Door de ervaringen wordt het gesprek erover gevoerd en krijgen kinderen voorbeelden mee. Kinderen komen zelf thuis met vragen of visies, ook los van voorvallen op school of in de wijk. Bijvoorbeeld vragen over de Ramadan, over waarom moeders op school of in de wijk hoofddoeken vragen, of: *‘zijn wij (ook) moslim?’*.

‘Het lijkt alsof ze dan een beetje aan het vragen is bij mij hè, “ik ben geen moslim” en dan kijkt ze een beetje zo van, wat is mijn reactie? I: Oh van “ben ik dat?” R: En dan zeg ik “nee dat klopt, je bent geen moslim” of zoiets zeg ik dan, “wij zijn geen moslim”. En dan is ze natuurlijk helemaal niet bevredigd. “Ja maar wat is dat dan eigenlijk, moslim?” weet je, dan pas komt het. Dus dan probeer je dat een beetje uit te leggen, houtje-touwtje.’
(Carla, Amsterdam)

Kinderen komen daarnaast wel thuis met (ongenuanceerde of soms zelfs racistische) beelden of uitspraken over groepen, die vaak voortkomen uit negatieve ervaringen.

‘Mijn kinderen zijn in Tilburg-West wel eens bedreigd met een mes door kinderen met een andere achtergrond. Mijn oudste is zelfs heel lang bedreigd en gevolgd door een groep Marokkanen. Toen is zelfs de politie erbij geweest. Die gaf aan: “We kunnen hier niets aan doen”. Het was echt een soort ‘gang’.

Mijn oudste heeft ook nooit buiten gespeeld toen. (..) Dus door al die negatieve ervaringen toen, kan ik het beeld van mijn oudste twee jongens over mensen met een migratieachtergrond niet veranderen.'

(Bianca, Tilburg)

'Ik dacht, nou, daar zit ik dan met mijn idealen. Ik laat ze opgroeien met mijn open geest in een diverse wijk, en wat heb ik bereikt? Dat ze racistisch zijn geworden.'

(Merel, Amsterdam)

Er zijn daarentegen ook ouders die ervaren dat hun kinderen zich juist verzetten tegen negatieve beelden die over groepen kunnen bestaan en hun ouders corrigeren als deze dit soort beelden uiten.

'Mijn man prikt daar ook weleens een beetje in, dan maakt hij een politiek incorrecte grap over een Marokkaanse jongen ofzo, dat doet hij expres, dat vindt hij helemaal niet, dat doet hij om ze een beetje te plagen, nou dan worden zij toch boos op hem, "Dat mag je niet zeggen! Alsof alle Marokkanen hetzelfde zijn."

(Esther, Amsterdam)

Naar aanleiding van de vragen of opmerkingen van kinderen, wordt thuis het gesprek gevoerd over diversiteit. Als kinderen vragen hebben over de Ramadan bijvoorbeeld, of over het dragen van hoofddoeken, geven moeders uitleg of verwijzen soms ook naar anderen die die uitleg kunnen geven (of gaan daar zelf te rade). Vooral in de Tilburgse interviews komt dit vaak naar voren, bijvoorbeeld bij Patrick, Denise en Daniëlle.

'En tuurlijk vragen ze wel eens: "waarom is dit? Waarom eten ze geen varkensvlees?" Dan zeg ik: "vraag maar gewoon aan die moeder." En als een kind dat doet, dan krijgt 't kind ook fatsoenlijk uitleg van die moeder.'

(Patrick, Tilburg)

'We hebben het wel eens over Koran gehad en dan leg ik uit dat dat een soort bijbel is en dat wij ook een bijbel hebben. Dan vraag ik aan de burens van "joh hebben jullie toevallig een Koran, dan kan ik die laten zien". En dingen over bidden, dat ze dat doen op een kleedje en dat ze naar de Moskee gaan, dat wordt gewoon allemaal uitgelegd en dat is zo fijn als je met de kinderen naar de burens of overburens kan lopen van "joh hoe gaat dat bij jullie". Dat je dan ook met de kinderen in gesprek kan gaan.'

(Denise, Tilburg)

'Ook (kind) begint zich er bewust van te zijn dat bijvoorbeeld met bepaalde feestdagen bepaalde dingen niet mogen zoals wij dat gewend zijn. (..) Het is nu Ramadan en dan zegt ze "nou dat is toch raar dat kinderen de hele dag niet mogen eten en dan hun bed uit komen om te eten". Ik weet als moeder ook niet alles maar dan probeer ik dat uit te leggen, dat als de zon onder is zij mogen eten tot de zon opkomt en dat dat bij hun geloof hoort en dat dat Suikerfeest het eindfeest is van de Ramadan. En dan vraag zij "maar hoe zit dat dan als je ziek bent of zwanger bent?" Ik weet dat soort dingen toevallig weer van moeders met wie je spreekt, dan vraag ik ook eens van "hoe zit dat nou?". Die belangstelling heb ik wel, tuurlijk je leeft samen, dus die belangstelling is er wel.'

(Daniëlle, Tilburg)

In de manier waarop moeders erover spreken klinkt vaak door dat ze feitelijke uitleg geven; er klinken niet veel oordelen in door. Soms benadrukken ouders

ook overeenkomsten met andere geloven. Vaak benoemen ze expliciet dat iedereen iets anders mag en kan geloven. Een enkele moeder gaat nog verder in het respect voor andere geloven door bijvoorbeeld de kinderen aan te leren niet op straat te eten tijdens de Ramadan, omdat het moeilijk kan zijn voor vastende mensen om te zien dat jij wel eet.

Moeders die horen dat hun kinderen ongenueanceerd praten over andere groepen, doen vaak een poging om hun kinderen de nuance opnieuw bij te brengen. Ze geven bijvoorbeeld voorbeelden van andere kinderen (of andere bekenden) van dezelfde herkomst die niet aan het geschetste negatieve beeld voldoen; of vragen het kind zich te verplaatsen in hoe het is als er zo naar jou wordt gekeken. Ook moeders die dit niet aan de hand hebben gehad geven doorgaans aan dat ze zo zouden reageren.

‘Mijn dochter kwam een keer thuis toen dat hele gebeuren met ISIS zo gaande was. Toen zei ze: “Alle Marokkanen zijn terroristen”. En toen zei ik: “dat kun je gewoon niet zeggen. Dan kun je ook zeggen dat alle Nederlanders pedofielen zijn”. Zo werkt het niet. Dat mogen ze niet van mij zeggen. Ik heb het daarna ook niet meer gehoord. Iedereen is gelijk. Je kunt je kleur niet kiezen en je kunt niet kiezen uit welke moeder je komt. Als je jezelf snijdt, heeft iedereen rood bloed en we gaan allemaal naar de wc... dus ja. Ik probeer er verder geen discussie van te maken, want dan wordt het zo opgeblazen. Ik probeer alles eerst naar hen terug te kaatsen: “jij vindt het ook niet leuk als ze zeggen dat alle meisjes met groene ogen stom zijn.”

(Leonie, Tilburg)

Daar waar kinderen veel negatieve ervaringen hebben gehad met kinderen met een migratieachtergrond, relativiseren moeders – zeker in Amsterdam – het

gebeurde vaak ook door erop te wijzen dat deze kinderen zelf niet zo zijn maar van ouders iets hebben meegekregen, en dat er ook ouders zijn die dit niet doen; of door te wijzen op (sociaal-economische) achterstand of situaties van waaruit het eventuele vervelende gedrag te begrijpen is.

‘Dus zij weten dondersgoed van, ze noemen het niet Marokkanen maar ze noemen het “van die gastjes”. Ze vragen weleens aan mij van, “hoe moet ik dat dan noemen?” Ja weet ik veel, hoe zou je het noemen? Ja, gastjes. Dus dat is het onderscheid zeg maar. Het is niet op etnische achtergrond, het is meer op gedrag. Maar het is wel moeilijk hoor want het is wel .., de wijk, wij wonen toch in een achterstandswijk. In [andere gemeente] heb je weer andere gastjes, maar het zijn dezelfde structuren. Het is de structuur van, laagopgeleide ouders, weinig geld thuis, weinig ruimte. Dat heeft gewoon niet de meest positieve effecten op mensen. Op jongens.’

(Fenna, Amsterdam)

Ouders blijven veelal benadrukken dat er binnen elke groep aardige en minder aardige mensen of gedragingen kunnen voorkomen, en dat bepaald gedrag niet gegeneraliseerd kan worden naar een hele groep mensen.

‘Ja daar hebben we het weleens over. Vooral als hij weleens van school komt of van zo’n plein waar weer iets gebeurd is ofzo, dat hij dan bijvoorbeeld in zijn gedrag ook weleens kan roepen “ja kutmarokkanen” weet je wel, omdat iemand anders dat dan heeft gezegd en dan neemt hij dat over. En op zo’n moment grijpen wij wel in en dan zeggen wij wel van “ja hallo, je moet dat niet alleen maar over Marokkanen, dat kan je niet single out doen, er kunnen meerdere bevolkingsgroepen problemen opleveren.”

(Linda, Amsterdam)

‘De jongste werd op een gegeven moment heel racistisch. “die Marokkanen, ik haat ze!”. Ook toen het zo slecht op school ging. Dan zeg ik: “Nee je haat niet Marokkanen, je haat niet Moslims. Kijk maar naar D en E (vriendjes die ook moslim zijn). Nee je haat mensen die je zo behandelen. Toevallig zijn dat op jouw school allemaal kinderen die een Marokkaanse achtergrond hebben”. Het is niet gekoppeld aan Marokkaans zijn of de Islam en al die kinderen zijn stom. Nee, deze kinderen zijn stom en toevallig zijn ze Moslim. Dus ik probeer er op deze manier over te praten.’

(Merel, Amsterdam).

Praten over kleur en ongelijkheid

In recente literatuur over antiracistisch opvoeden wordt benadrukt dat het belangrijk is om – ook als kinderen zelf geen migratieachtergrond hebben – toch met kinderen over kleur te praten (zie ook hoofdstuk 3). Verschil benoemen, en praten over verschillen in kansen en over wit privilege, helpt kinderen meer zicht te krijgen op achtergronden van bepaald gedrag, of op ongelijkheid. Eerder zagen we al dat er moeders zijn die hun kinderen bewust willen maken van de achtergronden van negatief gedrag van andere jongeren. In een aantal (vooral Amsterdamse) gezinnen snijden ouders ook uit zichzelf expliciet onderwerpen met de kinderen aan als racisme of discriminatie; ze bespreken bijvoorbeeld de *Black Lives Matter* beweging of dat wat George Floyd en anderen overkomen is. Of ze bespreken verschillen in kansen tussen kinderen.

‘We praten ook over seksisme, discriminatie, uitsluiting en dit soort dingen als met die moeder op die bus of hoe je behandelt kan worden als je op een bepaalde manier minder geprivilegieerd bent. Ja, ja, ja daar praten we heel veel over. (..) Het kan zijn door iets wat ze lezen of iets wat ik lees. (..) Over huidskleur... ja daar hebben we het wel regelmatig over. Ook vind ik het

belangrijk dat ze zich bewust zijn van hun privileges, alleen maar door hun uiterlijk of doordat wij geld hebben om een huis te kopen bijvoorbeeld. Of bijvoorbeeld doordat ze muziek luisteren en meezingen met een nummer waarin het n-woord voorkomt en dat ik ze uitleg dat ze beter people kunnen zeggen of iets anders omdat het niet oké is om dat woord te gebruiken. Ook vanuit de achtergrond van mijn familie, met de Holocaust, vind ik het belangrijk om erover te praten. We praten ook over slavernij. Ja eigenlijk alle kansen die er zijn, als je iets leest in de krant of als ze iets leren op school, dan gebruik ik wel iedere kans die ik heb om er een gesprek over te hebben.’

(Mira, Amsterdam)

Sommige ouders zijn voor zichzelf erg bezig met wit privilege of beginnen rond het onderwerp kansenongelijkheid bewustzijn te ontwikkelen, maar vinden het nog moeilijk hoe hierover met de kinderen te praten. Ook omdat ze er zelf nog gemengde gevoelens over hebben.

‘Ze hebben dat in de basis gewoon echt meegekregen, het maakt niet uit wie je bent ofzo. Dat vonden wij altijd heel belangrijk. Ik vind het soms jammer dat er ook zoveel... het is goed dat er aandacht voor is [bewustzijn van verschillen], maar het is ook best wel jammer dat het zo heel erg bewust steeds meer en meer over gepraat wordt. Je kunt het ook overpraten zeg maar’ (..) Maar als zij zeggen van, ja het [de verschillen] maakt toch allemaal niet uit. Dan heb ik langzaamaan weleens het gevoel dat ik moet zeggen dat het dus wel soms uitmaakt. Dat het ergens vandaan komt. En dat je zelf dan blij moet zijn eigenlijk dat je daar niet tegenaan loopt. Ik heb wel steeds meer het gevoel dat je dat een beetje moet meegeven. Maar ja, inderdaad, precies, ga je het [de verschillen] benadrukken of ga je het negeren omdat het niet belangrijk is? Dat is wel lastig ja. (..) ‘Toch gewoon benoemen. Dat het niet voor niks is dat

die strijd nu gevoerd wordt ofzo. Maar ook wel dat sommige dingen natuurlijk soms in mijn ogen doorslaan bijvoorbeeld, ja wat zeg je daar dan weer over? Dat is echt een moeilijk onderwerp vind ik.'

(Marjon, Amsterdam)

Anderen vinden het toch nog lastig te geloven dat discriminatie of kansenongelijkheid voorkomt in bepaalde contexten of willen het liever niet te veel benadrukken. Hoewel dit onderwerp lang niet in elk interview expliciet ter sprake is geweest, schemert in de interviews door dat over kleur niet al van jongs af aan wordt gesproken in de meeste gezinnen. Eerder lijkt juist de toon te zijn: we zijn allemaal gelijk, kleur doet er niet zo toe. Ook over kinderen zelf wordt soms gezegd dat ze geen kleur of verschil zien, en ouders zien dit als iets positiefs.

Tegelijkertijd hebben diverse ouders verhalen die laten zien dat verschil in gewoonten, opvattingen of omstandigheden, gerelateerd aan herkomst of religie, er wel degelijk toe doen in het onderlinge sociale contact. Of dat ze aanlopen tegen hun eigen idealen, in relatie tot de praktijk. Bijvoorbeeld, als ze tolerantie of respect voor diversiteit prediken maar merken dat met referentie aan bepaalde religieuze overtuigingen juist intolerantie ten aanzien van seksuele diversiteit wordt uitgedragen. Of dat zij of hun kinderen negatieve ervaringen meemaken die het moeilijker maken in hun idealen te blijven geloven. Overigens is in de onderzoeksgroep te zien dat ouders vaak ook zelf veel stappen zetten om begrip te krijgen of mee te bewegen, maar op andere punten dan soms toch vastlopen.

Meer contact met moeders met een migratieachtergrond kan helpen om meer begrip te krijgen voor wat zij meemaken, zo komt uit een van de interviews naar

voren. Dat contact en daarmee ook het begrip zijn er nog lang niet altijd bij ouders zonder migratieachtergrond.

'Als ik praat met moeders met een migratieachtergrond is dat ze zelf heel vaak te maken hebben met discriminatie. Ook bijvoorbeeld een van de moeders waar ik nu mee omga in de buurt, zij vertelt dat haar zoontjes vaak thuiskomen van school en dan heeft een kindje gezegd "alle Marokkanen zijn toch boeven" en dat ik denk dat de grootste uitdaging op dit moment niet ligt bij witte ouders die in een diverse wijk wonen want eigenlijk hebben die een soort vanzelfsprekendheid en entitlement en voelen zich overal wel thuis maar dat de uitdaging veel meer ligt bij ouders met een migratieachtergrond die moeten proberen hun kinderen te beschermen en te leren omgaan met alle vooroordelen waar ze mee te maken hebben en dat is veel moeilijker. Dat zie je ook in groep 8 van de school van mijn kinderen; die jongens zijn al zo doordrongen van hun uitzonderingspositie dat ze zichzelf eigenlijk te kort doen in het dromen over de toekomst en het plannen maken voor de toekomst omdat als je in de media en je omgeving voortdurend wordt geconfronteerd met lage verwachtingen dan is het heel moeilijk om een positief zelfbeeld te ontwikkelen als kind. Ik denk dat de grootste uitdaging ligt bij... nou eigenlijk ligt de uitdaging bij de witte Nederlanders om daar wat aan te doen.'

(Mira, Amsterdam)

5.4. Samenvatting

De meeste ouders vinden het positief dat hun kinderen opgroeien in een wijk met veel diversiteit; ze hebben het idee dat hun kinderen zich mede hierdoor gemakkelijker kunnen bewegen in de multi-etnische samenleving die Nederland is; of niet meer opkijken van diversiteit. Tegelijkertijd zijn we in

dit onderzoek op zoek gegaan naar kwesties die kunnen spelen en die moeilijk kunnen zijn voor opvoeders of voor hun kinderen. Kwesties in de wijk zijn onder andere negatieve ervaringen met andere kinderen, soms gerelateerd aan achtergrond en soms aan beperkt(er) toezicht, al zijn er in het onderzoek ook verhalen waar juist kinderen van respondenten zelf zonder toezicht buiten speelden en conflicten daardoor minder makkelijk even met hulp van ouders konden worden opgelost. In Amsterdam wordt ervaren negatief gedrag eerder toegeschreven aan omstandigheden waarin kinderen opgroeien of gezien als een reactie op negatieve bejegening van de zijde van de samenleving dan in Tilburg. Strategieën om met negatief gedrag om te gaan betreffen deels de kinderen stimuleren om weerbaar te worden door er toch 'op af te gaan', meegaan met de kinderen en hen begeleiden, of kinderen aanleren personen die hen negatief bejegenen te vermijden.

Veel meer kwesties in het onderzoek speelden zich af rond school. Vooral kwesties rond waardenverschillen tussen ouders of verschillen van mening over feesten en schoolbeleid in reactie daarop zijn genoemd, maar ook kwesties tussen kinderen zelf. Voorbeelden van zaken waar ouders in het onderzoek zich druk om maken of last van hebben betroffen aanpassingen in schoolfeesten (bijv. geen alcohol meer schenken, andere namen voor Christelijke feesten, meer aandacht voor feesten uit andere religies) of bij het uitdelen (halal traktaties). Vaak leveren deze voorbeelden op zichzelf geen grote weerstanden op bij moeders. Het werd vooral moeilijk voor moeders als zij het gevoel hadden dat de balans zoek was en er te veel veranderde; of er te weinig werd geluisterd naar wat voor hen belangrijk was. Hoe de school zich opstelde was daarbij cruciaal. Hoewel vooral in Amsterdam ook werd gezegd dat de school soms te veel de oren laat hangen naar de witte ouders, wat te maken heeft privileges en ongelijkheid verder versterkt. Tussen steden waren er enkele relevante

verschillen. Een thema waar de Tilburgse moeders zich boos om kunnen maken is de aanpassing van het Sinterklaasfeest. Zwarte Piet veranderen was voor hen geen optie, ook als zij verder wel met hun kinderen spraken over racisme of *Black Lives Matter*. De scholen zaten daar overigens op dezelfde lijn als de moeders. In Amsterdam is aanpassing van Zwarte Piet geen issue; niemand van onze respondenten struikelt erover als dit wordt aangepast. Hier werden door sommigen/een aantal van hen juist emoties of conflict oproepende kwesties genoemd als douchen met of zonder onderbroek na de gym, of seksuele voorlichting aan jonge kinderen. De ervaren wrijving richt zich hier met name op religieus of cultureel geïnspireerde normen die leven onder ouders met een migratieachtergrond. Ook de zoektocht van scholen hoe om te gaan met dit soort kwesties zien we hier terug. Een andere specifieke kwestie in Amsterdam betrof speelafspraken: deze komen vaak moeilijk tot stand, en dat vinden de respondenten jammer. Sommigen steken er extra werk in om het te laten werken, anderen hebben zich erbij neergelegd en reflecteren dat het misschien typisch Nederlands is om dit te verwachten. Er zijn ook moeders die de ervaring hebben dat sommige ouders zich terugtrekken in eigen kring en afstand houden, maar die ook zien dat zij zelf deels ook afstand zijn gaan houden omdat ze het lastig vinden om te gaan met bijvoorbeeld verschillen in waarden of het soms voorop stellen van een niet-Nederlandse deelidentiteit.

Sommige ouders in beide steden maken melding van negatieve ervaringen van hun kinderen op school met andere kinderen; bijvoorbeeld pesten of buitensluiten, deels ook op basis van de etnisch-culturele achtergrond van hun kinderen. Dit heeft in sommige gevallen geleid tot van school wisselen, zoals ouders met een migratieachtergrond ook wel eens als oplossing kiezen. Ouders vinden het zelf wel jammer als dit de uitkomst is, maar zien soms geen andere uitweg. Voordien hebben zij vaak wel andere oplossingen gezocht, zoals het

begeleiden en ondersteunen van hun kinderen, al dan niet door ook zelf het gesprek met school aan te gaan.

Soms naar aanleiding van incidenten – die soms ook versterkte negatieve stereotypen of vooroordelen uitlokken bij kinderen – maar ook naar aanleiding van vragen van kinderen over gewoonten bij anderen, voeren ouders thuis het gesprek over diversiteit. Ouders krijgen soms tot hun grote frustratie te maken met kinderen die racistische denkbeelden hebben aangenomen door het opgroeien in een multi-etnische wijk en wat ze daar meemaken. Bij de vragen van kinderen over religie, gaan vooral Tilburgse ouders te rade bij burens of anderen die uitleg kunnen geven, of verwijzen zij hun kinderen zelf naar deze personen. In Amsterdam leggen ouders zelf hun kinderen veel uit, waarbij ze – net als Tilburgse ouders – ook hun eigen waarden en opvattingen aan de kinderen overdragen, bijvoorbeeld een waarde als respect voor diversiteit, tolerantie voor wie anders is dan jij, en de visie dat omstandigheden maken hoe je reageert. Soms worstelen ouders wel met uitleg over intolerantie van anderen, terwijl ze tegelijkertijd tolerantie ten opzichte van de ander willen bijbrengen aan hun kinderen. Het gesprek over privilege vinden veel ouders nog erg moeilijk om te voeren. Thuis, net als op school, is het zoeken voor veel ouders hoe door de multi-etnische realiteit waarin zij hun kinderen opvoeden te ‘navigeren’ zonder vast te lopen. Hoe bewuster ouders zich zijn van de lastigheden hiervan, en hoe meer ‘werk’ ze er in steken, hoe meer vragen deze zoektocht lijkt op te roepen.

6.

Steun bij de opvoeding in de gemengde buurt of school

In de voorgaande hoofdstukken kwamen veel dilemma's of lastigheden naar voren bij het opvoeden of opgroeien in een meerderheids-minderheidsbuurt. Met moeders is ook gesproken over of zij behoefte hebben aan ondersteuning daarbij, of wat hen steun geeft. Niet in alle interviews kwam dit onderwerp expliciet ter sprake, maar in de meeste interviews wel. We herhalen hier eerst welke onzekerheden moeders vooral tegenkomen (6.1). Dan gaan we in op verschillende (mogelijke) steunbronnen die moeders hebben benoemd in de interviews, en of zij hier daadwerkelijk steun van ervaren of niet (6.2, 6.3) en aan steunbehoeften (6.4). In 6.5 sluiten we af met een korte samenvatting.

6.1. Opvoedkwesties waar de moeders mee worstelen

Het zijn vooral de (Amsterdamse) moeders met een theoretische opleiding die kwesties aankaarten waarmee ze als opvoeder worstelen. Zo ervaart een van hen de discussie over botsende waarden met moeders met een migratieachtergrond als moeilijk: *'we gaan het niet eens worden, maar je moet wel met elkaar door; hoe gaan we dat doen?'*. Verschillende moeders vonden de schoolkeuze lastig: zouden hun kinderen op de gemengde school *'wel genoeg leren en zou er ruimte zijn voor hun cultuur?'*. Of zouden ze zich wel voldoende thuis voelen als minderheid? In het vorige hoofdstuk kwam naar voren dat moeders en hun kinderen soms negatieve ervaringen hebben in de wijk of op school; of moeite

hebben met het schoolbeleid rond bepaalde thema's. Ook werden kwesties besproken die rechtstreeks met opvoeden te maken hebben. Hier focussen we ons op de onzekerheden die deze met zich meebrengen.

De meeste onzekerheden van de respondenten die zich hierover uitlieten gaan over de vraag hoe om te gaan met bepaalde kwesties in het contact met hun kinderen. Moet je bijvoorbeeld verschillen tussen groepen benoemen of juist niet? En hoe om te gaan met waaromvragen van kinderen over wat andere kinderen mogen en zichzelf niet: waarom mogen andere kinderen bijvoorbeeld wel chips en cola na het zwemmen, of laat opblijven? Ook vragen van kinderen over uitspraken van vriendjes of hun ouders kunnen voor de nodige onzekerheid zorgen, bijvoorbeeld *'het is vies en het mag niet van Allah'*, *'van Y. moet ik in Allah geloven, want Allah is alles'*; *'Je bent in de eerste plaats een Marokkaan'*.

Het omgaan met conflicten tussen kinderen of polarisatie tussen groepen kinderen vormt eveneens een lastige opgave voor enkele moeders. De omgangsvormen kunnen hard zijn, van over en weer uitschelden ('kankerhomo' versus 'kut Marokkaan') tot onderling handgemeen.

Meerdere moeders vinden het, ten slotte, moeilijk om de opvattingen waar zij belang aan hechten over te brengen op hun kinderen. Hoe praat je bijvoorbeeld over de betekenis van *Black Lives Matter*? Of hoe maak je de eigen privileges

bespreekbaar met kinderen (en maak je andere ‘Nederlandse’ moeders hiervan bewust?). Enkele moeders betreuren het dat hun kind racistische uitlatingen doet, maar weten zich niet goed raad hoe daarmee om te gaan.

‘Ja dat is heel moeilijk. Kijk, als ik helemaal uit mijn plaat ga daarover (negatieve ervaringen die leiden tot racistische uitspraken bij kinderen), geeft het hem nog meer een gevoel van onveiligheid. Dus ik probeer het af te keuren, van dit is niet normaal, dit is niet goed, maar om er ook weer niet een te groot punt van te maken waardoor hij...hij moet zich ook staande kunnen houden in die maatschappij, die minimaatschappij die daar heerst, en als ik dan te veel verontwaardigd ben van dit soort ruigheden, dan delf je uiteindelijk het onderspit. Dus we hebben uiteindelijk het verteld aan de juf en die keurde het ook af, maar het waren uiteindelijk jongeren van een andere school dus daar kon ze niet veel mee. Ja maar het is wel zoeken, hoe moet je hier mee omgaan? Hoe leg je dit aan je kinderen uit?’

(Merel, Amsterdam)

6.2. School als bron van steun

Steun bij individuele of groepsconflicten

In het onderzoek kwam de school van de kinderen naar voren als meest genoemde bron van steun bij vragen en dilemma’s rondom het opvoeden in de multi-etnische context. Het kan gaan om steun bij individuele conflicten tussen kinderen waarbij de etnisch-culturele achtergrond een rol speelt, of bij conflicten tussen groepen ouders en school of groepen ouders onderling.

Meerdere moeders hebben steun van een leerkracht of (één keer) een intern begeleider ervaren bij het oplossen van conflicten op etnisch-culturele basis – zich uitend in uitschelden en slaan – van hun kind met een andere leerling, waarbij vaak ook de ouder van die leerling betrokken was. Zo vertelt een moeder over de interventie van een intern begeleider (Vreedzaam):

‘Door haar ogen zag ik het ook weer anders, als een kind en niet als een probleem, van die mijn kind dus bedreigt of zo. Maar gewoon ja, die heeft ook weer zijn struggles. Dus dat creëert begrip.’

(Fenna, Amsterdam)

Een andere moeder vertelt hoe leerkrachten hielpen om (onbedoelde) uitsluiting van medeleerlingen op een feestje van hun dochter te voorkomen:

‘Maar we hebben wel bijvoorbeeld leraren gehad en die docenten doen dat allemaal op deze school, dat we toen een keer een aantal meisjes hadden uitgenodigd en er zitten niet heel veel meisjes in die klas, en dat die leraar toen zei van, als jij zoveel meisjes op het feestje uitnodigt dan nodig ze maar allemaal uit, want anders heb je iemand die buiten de boot valt. Dus dat soort dingen wordt ook wel gesignaleerd op die school, om daar goed over na te denken.’

(Linda, Amsterdam)

Ook de oordelen van de andere moeders over hoe de school omgaat met conflicten tussen individuele leerlingen zijn over het algemeen positief. Op door ouders aangekaarte kwesties is meestal wel naar tevredenheid gereageerd, veelal door de eigen leerkracht, die met de betreffende leerlingen en hun ouders sprak en er soms ook in de klas op terug kwam.

In enkele gevallen heeft de school ook werk gemaakt van de oplossing van conflicten tussen ouders en school of groepen ouders onderling. De aanleiding was vaak verzet van ouders met een migratieachtergrond tegen bepaalde gevestigde gebruiken en gewoonten, zoals de borrel na school, het (niet halal) voedsel bij de kerstviering, of de seksuele voorlichting in ‘Lentekriebels’. Over het laatste vertelt Tamara hoe de school een mediator inzette, die naar haar luisterde, haar serieus nam en trachtte om met haar samen tot een oplossing te komen:

‘Wat me vooral boos maakt is dat de directie zich heeft laten beïnvloeden door een grote groep conservatieve ouders, die echt gedemonstreerd heeft, en er zo voor heeft gezorgd... of tenminste bedreigd heeft dat ze hun kinderen de hele week thuis zouden houden en dat is dus ook gebeurd. Ik vind dat gewoon echt heel, heel kwalijk. (...) Inmiddels zijn er gesprekken met een tussenpersoon, een soort mediator, geweest, en ik ging daar ook heel sceptisch in. Het was een onafhankelijk iemand die de school had ingehuurd. Ik had haar gegoogeld van tevoren, meisje wel ook met een hoofddoek, en ik dacht aanvankelijk, ja heel... Hoe zeg je dat, toch wel vooroordeel. Maar ik voelde me gehoord. Ze luisterde heel goed, ze stelde hele goede vragen. En ik had echt het gevoel van, het komt op dit vlak toch wel goed, en op gegeven moment op het einde van het gesprek zei ze ook, “Nou ik kan je wel vast vertellen, volgend jaar gaat het gewoon weer door hoor”. Ik had naar haar ook de mail gestuurd die ik naar de directie had gestuurd dus ik wist gewoon heel goed te benoemen waar... Wat voor mij moeilijk was. Ik voelde me gehoord omdat ze echt luisterde ook. En we hebben samen het aanbod bekeken en ze vroeg van, goh wat vind je hiervan en wat vind je daarvan. Ik voelde me serieus genomen.’

(Tamara, Amsterdam)

Verder is op deze school aan twee klassenouders, een zonder migratieachtergrond en een met migratieachtergrond, gevraagd ouders via een app gerust te stellen over de inhoud van de les Lentekriebels in de klas, zoals al aangehaald in hoofdstuk 5. Op een andere school zijn groepen ouders bij elkaar gezet na een ‘kerstrel’ tussen ouders vanwege het verzoek van moslim ouders om halal voedsel. Er is ook met de kinderen over gepraat in de klas.

Wrijving tussen ouders en school en ouders onderling kan overigens ook ontstaan als de ouders met een migratieachtergrond juist de gevestigden op school zijn, en te maken krijgen met de naar paternalisme neigende bemoeienis – hoe goed bedoeld ook – van nieuw komende ouders zonder migratieachtergrond, zo blijkt uit het relaas van enkele Amsterdamse moeders. De school lijkt soms beter naar de nieuwe witte ouders te luisteren. Deze gaan bijvoorbeeld direct in de ouderraad en ‘de boel wel even regelen’ of worden serieuzer wordt genomen, ook ‘omdat de school graag een gemengder schoolpubliek heeft’.

Beleidsinitiatieven vanuit school om contacten te bevorderen

Een aantal moeders noemt meer of minder brede initiatieven vanuit school om de sfeer op school en/of onderlinge contacten tussen school en ouders en ouders onderling te bevorderen.

- Enkele moeders wijzen op het bestaan van ouderkamers (koffieochtend) op school. Eén van hen licht toe dat daar thema’s aan de orde komen waarover iedereen kan meepraten, zoals iPad gebruik door kinderen. Meestal blijft in het midden of de geïnterviewden er zelf ook komen. Eén moeder vertelt dat dergelijke voorzieningen vooral worden gebruikt door ouders met een migratieachtergrond (‘het gaat mij niet echt aan, geen prioriteit’).

- Een school regelt daarnaast de viering van Ramadan en het Suikerfeest zo, dat dit zo min mogelijk frustratie bij andere ouders oproept, spoort ouders aan om Nederlands te praten en werkt met leerkrachten ‘van verschillende culturen’.
- Een andere school organiseert naast koffieochtenden ook projecten als ‘Wie ben jij’ (doel: kinderen en ouders wat meer over elkaars’ achtergronden te leren) en kanjertrainingen voor leerlingen waarbij er ook voor ouders een sessie is.
- Een moeder roemt de Vreedzaam aanpak op school, waarin kinderen leren conflicten te hanteren en ouders zelf ook ondersteund worden in het ontwikkelen van wederzijds begrip. ‘Zij kunnen dat beter dan ik (mediërende rol), zij zijn gespecialiseerd in cultuurverschillen’.
- Op twee scholen is een diversiteitsmanager aangesteld. In één geval is het doel, volgens moeder, om de betrokkenheid van ouders met een migratieachtergrond bij de school te verbeteren, evenals de wederzijdse betrokkenheid tussen groepen ouders. In het andere geval zet de geïnterviewde moeder vraagtekens bij de selectie van de diversiteitsmanager en diens aanpak, zoals in hoofdstuk 5 besproken.

Over het algemeen lijken de scholen van hun kinderen, afgaande op de respondenten die zich hierover uitlieten, meer of minder breed beleid te hebben ontwikkeld om de onderlinge betrekkingen te bevorderen. Een enkeling stelt echter dat de school dit aan de inbreng van ouders overlaat. Initiatieven worden verwelkomd maar niet echt gesteund. Een respondent vindt dat ouders ook soms te veel verwachten van school. Veel ligt bij ouders zelf, vindt ze, de basisopvoeding, en respect leren voor anderen.

De beoordeling van de omgang van de school met het gegeven van diversiteit van de leerlingpopulatie in bredere zin loopt nogal uiteen. Van de ouders die zich hierover uitspraken is ruim de helft daarover minder te spreken, waarbij hun uitleg overigens sterk verschilt. Enkele Tilburgse moeders ervaren weinig steun van school omdat deze naar hun mening te veel culturele aanpassing van hen vraagt, of witte kinderen discrimineert (‘waarom altijd de BLM, waarom doe ik er niet toe?’). Andere ouders noemen een slechte en conflictueuze sfeer op school waar deze geen antwoord op lijkt te hebben, of het gebrek aan initiatief bij hun school om de afstand tussen groepen ouders te overbruggen. Twee (theoretisch opgeleide) Amsterdamse moeders gaat het vooral om een gebrek aan aandacht voor de achterblijvende prestaties van hun kinderen; zij hebben de indruk dat hun vragen of problemen daarover nogal gemakkelijk terzijde zijn gelegd omdat de school sterk georiënteerd is op de veelal zwaardere problematiek binnen de schoolpopulatie. Je kreeg het gevoel als ‘zeurouders’ te worden gezien, aldus een van hen.

Twee moeders, een Tilburgse en een Amsterdamse, uiten zich positief. Volgens de een is de sfeer op school goed omdat de school veel onderneemt, overigens vooral gericht op de ouders met een migratieachtergrond. Het kind van de andere moeder zit op een Vreedzame school. Zij is zeer tevreden over dit programma ‘dat gaat over hart hebben voor elkaar, oor hebben voor elkaar, oog hebben voor elkaar’. Enkele respondenten zijn wat neutraler in hun uitspraken, of uiten er begrip voor dat de school met een naar achtergrond gemengde populatie ook niet alles kan oplossen.

‘Goed dat de school het aanbiedt, maar voor mij is het geen prioriteit.’

(Julia, Amsterdam)

‘Ik ben niet blij met de aanpassingen op school (zoals douchen met ondergoed aan), maar begrijp dat er geen keuze is voor een ander geloof als het daarvan niet mag.’

(Joke, Amsterdam)

‘Nou weet je, ik denk dat school echt ontzettend zijn best doet. Dat er inderdaad allerlei initiatieven zijn. Dus ik denk dat de school eigenlijk zijn stinkende best doet, maar dat het gewoon ook heel moeilijk is. Als je bepaalde groepen die op bepaalde fronten zó van elkaar verschillen, om die samen te brengen, dat is ook een bijna onmogelijke taak denk ik.’

(Tamara, Amsterdam)

6.3. Andere steunbronnen

Naast school vormen ook familieleden, bijvoorbeeld de partner of een zus, en vrienden of kennissen een bron van steun, waar moeders hun opvattingen en zorgen mee kunnen delen. Vaak voegen ze daaraan toe dat deze personen dezelfde mening hebben als zij, bijvoorbeeld dat zij ook ‘niet racistisch’ zijn of juist eveneens vinden dat de school wel erg veel tegemoetkomt aan de culturele eisen van ouders met een migratieachtergrond. Soms is een familielid volgens respondenten juist wel bevooroordeeld, maar dan trekken zij zich naar eigen zeggen weinig van hun mening aan.

‘Mijn vader is best wel racistisch, en ja die is wel echt gewoon zo’n oude Amsterdamse racist. Die vraag ik het maar niet en die vertel ik soms ook niet alles, dat is maar beter. Ik ben het daar ook helemaal niet mee eens dus ja dat laat ik maar gewoon een beetje.’

(Julia, Amsterdam)

Enkele moeders zeggen hun ei ook kwijt te kunnen bij andere moeders op school; het kan daarbij gaan om het ‘eigen biotoopje’, maar het contact gaat ook wel over etnische grenzen heen. Vaak blijft dat wat meer oppervlakkig, maar soms is het echt vriendschappelijk. Een paar respondenten vertellen hoe dit contact hen ‘linkser’ heeft gemaakt, of bewuster van hun vooroordelen’.

‘We hebben het er wel eens met andere ouders over in de straat. Van joh hoe doen jullie dat eigenlijk met jullie cultuur en van jeetje hoe zou jij dat doen. Dat is hier allemaal bespreekbaar.’

(Denise, Tilburg)

‘Ik denk ook dat sinds we hier wonen, dat denk ik wel, dat (partner) en ik allebei iets linkser zijn geworden dan dat we hiervoor waren. Nu weet ik niet of dat is... nou ik denk wel dat het meespeelt waar je woont, dat denk ik wel. (...) Ja, dan ga je er misschien ook meer op letten of meer over nadenken. Ja, en toch ook wel als je ouder wordt ben je meer met dat soort dingen bezig misschien en ook omdat zij natuurlijk op school zit en dan ga je toch met mensen praten. Zo was er een vriendje en die ouders vertelden helemaal hoe het was gegaan, zij zijn dan Koerdisch en ja dan krijg je daar wel meer begrip voor dan als je dat hele verhaal niet hoort van iemand persoonlijk zeg maar.’

(Julia, Amsterdam)

Eén van de Amsterdamse moeders vraagt wel eens een buurman om hulp, die vroeger straatcoach is geweest. Hij heeft op haar verzoek een jongen aangesproken die geweld had gepleegd tegen een vriendje van haar zoon, en ook vraagt ze zijn advies bij andere incidenten. Ook vertelt ze van een rondje dat ze heeft gemaakt langs andere ouders in de buurt om naar hun mening te vragen,

naar aanleiding van een conflict op school over aanpassingen van feesten als Kerst en Pasen.

‘Sorry hoor, gaan we nou alles verkwanselen en dan gaan we dit wel... Dat gaat mij te ver. Of je viert alles wel, of je viert alles niet, en ik ben serieus bij vriendinnen gaan informeren met kinderen op andere scholen van hoe is dat bij jullie? Nou er was eentje op de [naam] school, daar vierden ze wel werkelijk alles, tot aan alle Hindoestaanse feesten, alle godinnen, alle kinderen deden mee, daar deden ze alles wel. Of alles niet, ook goed. Maar niet het één wel en het ander niet. Daar heb ik echt bij de medezeggenschapsraad gezeten, “jongens dit voelt niet goed”. En “Ja want we willen een afspiegeling zijn van de wijk” zeiden ze, ik zeg “bij wie heb je geïnformeerd dan in de wijk?” Ik zeg alleen, “wie heeft dit bedacht?” “De docenten.” Oh, maar ze zijn even te ver gegaan. Toen ben ik de wijk in gegaan en heb ik gewoon eens even rondgevraagd, jongens wat zouden jullie ervan vinden als er op de school van jouw kind het Suikerfeest wordt gevierd? Ik kreeg twee vragen, de eerste vraag: Welke school is dat? En de tweede: Daar wil ik mijn kind niet. Dus de boodschap is echt “jongens, verkwansel niet je eigen ding”. Je moet ook Nederlands mogen zijn. En dan kan de rest erbij. Maar ik ga me niet nog kleiner maken. (...) Ik ben bij de medezeggenschapsvergadering en ik wil ook dat het in de notulen komt hè, want hier houdt het op. Dat. Maar ik denk dat het een kunst is om in gesprek te blijven, blijven praten. Gesprekken met de directrice, of met de juffen, met andere ouders heb je het erover.’

(Ellen, Amsterdam)

Eerder zagen we al dat vooral Tilburgse respondenten moeders of andere buurtbewoners met een migratieachtergrond wel vragen om uitleg, bijvoorbeeld over de Koran of Ramadan, zodat zij op hun beurt hun kinderen daarover

kunnen informeren. Of hun kinderen aanmoedigen om daar zelf naar te vragen. Anderen vertellen dat zij moeders met een migratieachtergrond wel eens aanspreken om samen conflicten tussen hun kinderen op te lossen of om met henzelf heikele kwesties, zoals de acceptatie/afwijzing van homoseksualiteit of fysieke bestraffing van kinderen, aan te kaarten. Vaker lijken moeders bij dit soort kwesties overigens de oplossing te zoeken in tussenkomst door de school.

Contact met ouders met een migratieachtergrond kan niettemin dus behulpzaam zijn bij het overbruggen van de afstand en het leren van elkaar. Een klein deel van de moeders, alle theoretisch opgeleiden, ervaart het contact met ouders met een migratieachtergrond echter als moeizaam, zoals we bespraken in Hoofdstuk 5.

Enkele moeders noemen internet en documentaires als bron van informatie om zaken met de kinderen te kunnen bespreken, bijvoorbeeld over het gebruik van de hoofddoek of over ongelijkheid en racisme. Een moeder ervaart de huidige emancipatiebeweging als steunend in de opvoeding van haar kinderen in de gemengde omgeving.

‘Het feit dat wij de les gelezen krijgen over hoe je mag praten over andere bevolkingsgroepen, dat vind ik echt supergoed.’

(Esther, Amsterdam)

Formele voorzieningen voor opvoedondersteuning zijn weinig ter sprake gekomen in de interviews. Voor zover dat gebeurde lijkt hun rol in de ondersteuning van ouders in de omgang met diversiteit gering. Eén moeder zegt desgevraagd ‘Ik weet niet waar ik terecht zou kunnen als er echt een probleem was’.

In een klein aantal interviews is moeders expliciet gevraagd of ze behoefte hebben aan meer of andere (professionele) opvoedsteun bij het thema opvoeden in meerderheids-minderheidswijken. Zij stellen allen dat zij genoeg hebben aan de steun van school en of hun informele netwerk. Een moeder noemt het consultatiebureau als potentiële steunbron, maar heeft daarbij vooral moeders met een migratieachtergrond op het oog. Een andere moeder vindt, meer in het algemeen, dat de verwijzing naar steun wel wat laagdrempeliger mag.

6.4. Behoeften aan steun bij het opvoeden in de gemengde context

Een grote minderheid van de moeders heeft zich uitgelaten over de vraag wat voor steun henzelf of ouders meer in het algemeen zou helpen, als het gaat om opvoeden in een gemengde wijk of school. Enkele respondenten lijken de moed een beetje te hebben verloren wat betreft de mogelijkheden om de onderlinge verhoudingen te verbeteren. Een van hen vindt het bijvoorbeeld verstandiger de verwachtingen bij te stellen: naast elkaar leven is misschien wel het hoogst haalbare. Zo worden activiteiten in de buurt alleen bezocht door kinderen met een migratieachtergrond, en hebben witte kinderen hun eigen aanbod. Een andere respondent zou wel willen dat er meer focus kwam op *'kinderen die discrimineren'* en hun gezinnen, al twijfelt ze aan de haalbaarheid daarvan. *'In de ideale wereld zouden juist dat soort gezinnen om de tafel moeten met verschillende culturen. Maar school kan dat niet voor elkaar krijgen'*. Enkele moeders zien niet veel heil meer in gesprekken, in dit geval over de culturele aanpassingen die de school doet of die ouders met een migratieachtergrond van school vragen.

'Ik heb natuurlijk in de ouderraad gezeten, toen ben ik er gruwelijk tegenin gegaan, maar op de een of andere manier win je dat niet van school. Ik heb wel heel veel aan mijn schoonzus, daar kan ik alles tegen vertellen. Maar ik heb nooit het idee dat het uitmaakt, snap je. Er worden toch dingen doorgedrukt. Ik heb het idee dat de andere culturen winnen van ons qua dat soort dingen.'
(Daniëlle, Tilburg)

'Er zijn wel gesprekken gevoerd toen naar aanleiding van de kerstrel (over de wens van ouders om halal eten op het menu te zetten met kerst), waarin dus echt expliciet werd geprobeerd om groepjes bij elkaar te zetten om elkaars gedachtewereld een beetje beter te leren kennen. Ik was daar niet bij, mijn vriend was daarbij, en ik heb ook vriendinnen daarna gesproken en ja, dat blijft dan toch ook moeizaam weet je. Dan zeg je allemaal wel hoe je erin staat, maar ja, dat maakt nog niet dat je er vervolgens anders instaat.'
(Iris, Amsterdam)

Maar de meeste respondenten uiten zich optimistischer over de vraag wat zou helpen bij opvoeden in een gemengde wijk. Het meest door hen genoemd is de organisatie van laagdrempelige dialoog tussen ouders over etnische grenzen heen, bijvoorbeeld om te praten over problemen, overeenkomsten te ontdekken of juist het perspectief van de ander te horen (waaronder *'dat ook blanken worden gekwetst'*). Sommigen noemen ook het organiseren van evenementen (bijvoorbeeld picknicks, feesten van verschillende godsdiensten). School komt voor dergelijke activiteiten als laagdrempelige locatie het meest in aanmerking volgens de respondenten, volgens een van hen ook omdat school *'de hele dag wordt geconfronteerd met dit soort verschillen'*. Daarnaast kan ook het buurthuis een goede plek zijn vanwege de lage drempel.

Een Amsterdamse moeder wijst erop, dat scholen of ook gemeenten die dergelijke initiatieven nemen, daartoe wel de vereiste kennis in huis moeten halen. Het gaat dan om bijvoorbeeld kennis van overeenkomsten en van wat mensen samen zouden willen doen. Daarbij is oog voor het perspectief van álle ouders van belang. Dat wil zeggen ook voor degenen die door hun minderheidspositie en geringere opleiding en taalbeheersing moeilijker hun stem kunnen laten gelden. En ook de meervoudige identiteit van de betrokkenen verdient aandacht volgens deze respondent, want hokjes denken doet niemand recht.

Enkele respondenten spraken over het belang van laagdrempeligheid van opvoedondersteuning. Ook deze zou daarom het beste via school kunnen worden aangeboden, ook omdat de school veel ervaring heeft in de omgang met diversiteit en polarisatie, zoals de omgang met racistische opmerkingen van een kind. Informatie over het beschikbare aanbod zou ook beschikbaar gemaakt kunnen worden via op school uit te reiken flyers. Mensen weten nu vaak niet welke hulp waar te halen is.

6.5. Samenvatting

In voorgaande hoofdstukken zijn al diverse kwesties aan de orde gekomen die moeders tegenkomen bij het opvoeden in een meerderheids-minderheidswijk. Er is moeders ook gevraagd welke onzekerheden dit oplevert, of steunbehoeften, en waar zij steun ervaren. Naast familie of buurtgenoten blijkt vooral de school een belangrijke bron van steun te kunnen zijn, maar niet altijd als zodanig te worden ervaren. Zowel bij individuele gevallen waarin kinderen bijvoorbeeld werden gepest of zich niet veilig voelden als bij conflicten tussen ouders of bij aanpassingen voelen sommige ouders zich erg gesteund. Bijvoorbeeld doordat de school bemiddelde tussen groepen of begrip kweekte over en weer. Anderen

voelen zich minder gesteund of menen dat de school de in hun ogen onverengbare wensen ook moeilijk kan oplossen. Als er echter een plek is die ouders geschikt vinden om kwesties bespreekbaar te maken, bijvoorbeeld via dialoog, of om ouders dichterbij elkaar te brengen, bijvoorbeeld via activiteiten, is het toch vooral de school. Of ook wel de gemeente. De school zou ook een goede plek zijn om laagdrempelige opvoedsteun te bieden aan ouders bij het omgaan met diversiteit, is de opvatting.

7.

Samenvatting, conclusies en aanbevelingen

In dit onderzoek stonden de volgende vragen centraal:

1. **Welke kansen en uitdagingen ervaren opvoeders zonder migratieachtergrond in meerderheids-minderheidswijken?**
2. **Wat valt daarbij te leren van de ervaringen van ouders die hun wijk gemengder hebben zien worden of die er meer recent zijn komen wonen?**
3. **Wat zijn de ondersteuningsbehoeften van opvoeders binnen deze context?**

Het betreft vragen waar nog weinig onderzoek naar is gedaan. In onderzoek naar samenleven in een multi-etnische context staat vaker de kant van burgers met een migratieachtergrond centraal, terwijl het beperkte beschikbare onderzoek naar burgers zonder migratieachtergrond juist laat zien dat zij degenen zijn die het minst contact hebben over etnisch-culturele scheidslijnen heen. Naar het perspectief van ouders zonder migratieachtergrond op het opvoeden en (laten) opgroeien van kinderen in wijken met veel etnisch-culturele verscheidenheid is nog helemaal weinig onderzoek. In de praktijk van opvoedondersteuning wordt gesignaleerd dat dit een hiaat is, zeker nu steeds meer ouders zonder migratieachtergrond hun kinderen opvoeden in meerderheids-minderheidsbuurten waar zij evenals andere afzonderlijke etnisch-culturele groepen een minderheid vormen.

7.1. Belangrijkste resultaten

Dit onderzoek

Voor dit onderzoek zijn 29 ouders (bijna allen moeders) zonder migratieachtergrond geïnterviewd die hun kinderen opvoeden in meerderheids-minderheidswijken. Binnen onze onderzoeksgroep waren er twee heel verschillende subgroepen: a) grotendeels praktisch opgeleide ouders in Tilburg die over het algemeen weinig verschilden wat betreft klasse en opleiding van de ouders met een migratieachtergrond in de wijk en b) vooral theoretisch opgeleide ouders uit Amsterdam die wat betreft hun (gemiddelde) opleidingsniveau en klasse wel veel verschilden van veel andere ouders in de buurt met een migratieachtergrond. De Tilburgse ouders zijn deels als ‘blijvers’ in een buurt met een toenemende etnisch-culturele diversiteit te beschouwen, maar kwamen deels ook als nieuwkomer in de buurt omdat daar (huur)woningen beschikbaar waren waar zij voor in aanmerking kwamen. De Amsterdamse ouders waren grotendeels ‘nieuwkomers’ in de wijk; maar kwamen net als de Tilburgse ouders niet per se ‘bewust’ in een diverse wijk wonen. Althans: niet vanuit de motivatie om hun kinderen in aanraking te brengen met de grote culturele en sociale diversiteit aldaar. Ook zij kwamen vooral naar de wijk op zoek naar een passende woning, in dit geval vaak een nog betaalbare koopwoning voor een gezin. De verschillen in beleving van het opvoeden en opgroeien in de wijk die we tussen beide subgroepen in het onderzoek hebben gevonden, hebben vooral te maken met het bovengenoemde verschil: de context waarin ouders

door hun keuze terecht kwamen. Vooral: of dit een wijk was met veelal met hen vergelijkbare ouders, wat betreft opleiding en inkomen, of niet.

Hooggestemde idealen en gemengde ervaringen en gevoelens

In de onderzoeksgroep zijn zowel kansen en uitdagingen besproken rondom het opvoeden en opgroeien in een meerderheids-minderheidswijk. Veel ouders denken in principe dat kinderen van het opgroeien met kinderen die anders zijn dan zij kunnen leren; bijvoorbeeld dat ze later beter met diverse populaties kunnen omgaan, zich gemakkelijker kunnen bewegen in een multi-etnische omgeving. Of dat ze ‘geen kleur zien’, wat zij als iets positiefs ervaren. Ook wordt genoemd dat kinderen dingen leren over ‘andere culturen’ of religies. We zien dus dat het ideaal van ouders mede berust op hun eigen belangen en verwachte voordelen voor hun kinderen (ten opzichte van anderen) in de toekomst (zie ook Underhill, 2019). Tegelijkertijd zagen we dat de realiteit van de ervaringen op school en in de buurt voor de meeste ouders vele malen complexer was dan het ideaalbeeld suggereerde dat zij aanvankelijk hadden.

Er zijn ouders en kinderen in ons onderzoek die minder positieve ervaringen hebben of zaken lastig vinden. Voor kinderen kan het gaan om negatieve bejegening door kinderen in de wijk of de klas, die soms met ‘straatcultuur’ te maken zouden hebben, maar volgens ouders ook met negatieve oordelen over bijvoorbeeld kinderen die niet moslim zijn, of die een niet-dominante seksuele voorkeur, identiteit of kledingstijl hebben. Of om andere redenen buitenstaander zijn, in klassen waar zij echt de minderheid uitmaken. Kinderen kunnen er soms ongenueanceerd of racistisch door worden, in de woorden van ouders. Terwijl dit nu juist het laatste was wat ze hoopten. Moeders zelf zien we eveneens worstelen met dilemma’s; ze ontwikkelen niet altijd als vanzelf vriendschappen met moeders met een migratieachtergrond; lopen soms tegen eigen

oordelen of verwachtingen aan; vragen zich tegelijkertijd af hoe ze moeten omgaan met negatieve ervaringen, die soms haaks staan op hun idealen, op het respect en de openheid die zij hun kinderen willen bijbrengen.

Een belangrijke bevinding bij dit alles is dat ervaringen van de respondenten vaak niet uitsluitend positief of negatief zijn. Binnen hetzelfde gezin kan vaak een rijkgeschakeerde waaier bestaan aan opvattingen, onzekerheden, ervaringen en visies op het vraagstuk van opgroeien en opvoeden in een multi-etnische omgeving. Bijvoorbeeld: een moeder kan een idealistisch beeld hebben van samenleven in multi-etnische wijken, maar tegelijk de ervaring hebben dat het niet zo gemakkelijk is. Of het moeilijk vinden haar kind negatieve opvattingen te zien ontwikkelen, al hebben ze er ook begrip voor en kunnen ze niet alles wegredeneren wat zij aan minder leuke ervaringen meemaken. Of: een moeder kan vinden dat ouders met een migratieachtergrond zich maar moeten aanpassen, maar tegelijkertijd openstaan voor leren over andere religieuze praktijken of culturele gewoonten. Of niet openstaan voor het gesprek over Zwarte Piet maar wel met de kinderen praten over George Floyd en het belang van een beweging als *Black Lives Matter*.

Ook in relatie tot de school zijn de ervaringen en verwachtingen niet eenduidig. Naar aanpassingen die scholen maken om inclusiever te worden, wordt met gemengde gevoelens gekeken. In contact met school is het vooral een opeenstapeling van aanpassingen die maakt dat ouders negatief gaan reageren; als er te veel naar de ander wordt geluisterd en te weinig naar de een. Of als er in schoolbeleid concessies worden gedaan aan zaken die ouders als heel belangrijke verworvenheden van ‘de Nederlandse cultuur’ ervaren. In Amsterdam betreft dat bijvoorbeeld de dominantie van douchen met onderbroek of aanpassingen in seksuele voorlichting (vgl. Van der Berg, 2013); in Tilburg gaat

het meer over aanpassingen van Kerst of Pasen, of Zwarte Piet. Net als voor ouders ligt de uitdaging voor scholen in dezelfde lijn. Ook zij zijn voortdurend aan het schipperen, aan het proberen de balans te vinden die recht doet aan de diversiteit die ze in huis hebben.

Verschillen tussen de Tilburgse en Amsterdamse geïnterviewden

Het valt op dat er naast overeenkomsten tussen de beide subgroepen in het onderzoek ook verschillen zijn. Verschillen hebben allereerst te maken met de omgeving waarin de ouders terecht zijn gekomen, zoals hierboven al aangehaald, en de kenmerken van ouders zelf. Uit eerder onderzoek – besproken in hoofdstuk 3 – weten we dat het opgroeien en opvoeden in een multi-etnische wijk positief effect kan hebben op waardering voor elkaar (contacthypothese), maar ook negatief kan uitpakken (conflicthypothese). De kans dat contact positief uitpakt is het grootst als er onder andere sprake is van een gelijke status bij verschillende groepen bewoners in een wijk. In Amsterdam is dat minder het geval dan in Tilburg, waar de moeders gemakkelijker en vanzelfsprekender contact lijken te hebben met ouders en kinderen met een migratieachtergrond en dit contact minder problematiseren. De ouders in Amsterdam die we spraken verschillen in meerdere opzichten sterk van veel ouders in de omgeving. En zij lijken als theoretisch opgeleide ouders explicieter te reflecteren op hun ervaringen, meer te willen verklaren en duiden, idealistischer en bewuster te zijn, maar ook meer teleurgesteld. In Amsterdam spelen de kinderen met en zonder migratieachtergrond minder gemakkelijk met en bij elkaar. Volgens moeders is dit deels te wijten aan het feit dat bijvoorbeeld speelafspraken geen gewoonte zijn of dat er (ook) afstand wordt gehouden door ouders met een migratieachtergrond. Zelfs als zij extra moeite hebben gedaan, lukt het soms niet. Maar in de verhalen klinkt ook ongemak bij henzelf door; bijvoorbeeld doordat ze moeite hebben met de manier waarop er door bepaalde islamitische ouders

en kinderen zou worden gekeken naar homoseksualiteit. Of doordat ze toch moeite hebben als niet-gelovige ouder om een vriendschap op te bouwen met een moeder die gelooft. Overigens gaan anderen het gesprek over verschil wel aan, binnen op den duur tot stand gekomen hechte vriendschappen. Een enkeling reflecteert bewust op eigen ongemak of bijvoorbeeld op de eigen norm dat er thuis bij elkaar gespeeld moet kunnen worden.

In Tilburg lijkt dit allemaal minder te spelen; daar zijn ouders weliswaar meer van mening dat ouders met een migratieachtergrond zich maar moeten aanpassen als het bijvoorbeeld gaat om tradities, en worden verschillen wel degelijk gezien. Maar er is ook een gemak dat in Amsterdam minder wordt waargenomen. De houding en het gedrag van de moeders is in de praktijk soepeler te noemen en we zien een grote openheid ten aanzien van met religie samenhangende gebruiken of gewoonten, zoals het dragen van een hoofddoek of het praktiseren van de Ramadan. Moeders moedigen hun kinderen aan vooral aan medewijkbewoners met een migratieachtergrond te vragen wat hiervan achtergronden zijn, of doen dit zelf. In Amsterdam zijn sommige ouders zich bewuster van het belang van nadenken over ‘wit privilege’ en machtsverschillen, maar lijkt dit zich niet altijd in hun handelen te weerspiegelen.

In Tilburg is dan weer een duidelijke afkeer te merken van het veranderen van de traditie van Zwarte Piet, die onder de Amsterdamse moeders nagenoeg afwezig is. Zwarte Piet veranderen is onbespreekbaar op Tilburgse scholen die wij tegenkwamen in ons onderzoek. In Amsterdam is dit geen discussiepunt (meer) en staan andere zaken op scholen wat meer op scherp.

7.2. Conclusies

Concluderend zien we bij de Tilburgse respondenten overwegend wat meer gemak en soepelheid in de omgang met ‘de ander’. Verschillen worden minder geproblematiseerd, althans verschillen in normen en waarden. Op de afbreuk aan tradities als ‘Zwarte Piet’ wordt juist scherper gereageerd. In Amsterdam lijkt het omgekeerde het geval; daar spitst het ongemak zich juist meer toe op belangrijk geachte normen en waarden, terwijl er nog maar weinig wordt gehecht aan een traditie als Zwarte Piet. De Amsterdams ouders zijn ook idealistischer en hebben hogere verwachtingen en zijn – mogelijk mede daardoor – meer teleurgesteld in het contact.

Een verklaring voor het verschil in de waargenomen soepelheid in de omgang met ‘de ander’ kan zijn dat in Tilburg van meer statusgelijkheid sprake is – de verschillen in sociale klasse en opleiding zijn gering. Ook zijn de Tilburgse ouders zonder migratieachtergrond deels geen nieuwkomers in de wijk, zij groeiden er zelf op. In Amsterdam lijkt de invloed zichtbaar van het statusverschil op basis van klasse en opleiding, waardoor de (vaker dan anderen theoretisch opgeleide) ouders zonder migratieachtergrond de ‘macht van het aantal’ vaker weten uit te dagen. Daarnaast zien we dat de leerkrachten soms ook geneigd zijn deze ouders te bevoorrechten. Mogelijk zijn ouders mét migratieachtergrond in Amsterdam ook assertiever, mede door het feit dat zij op school en in de wijk al een langere geschiedenis hebben; wat mede de iets sterkere polarisatie kan verklaren in de hoofdstad. Een andere verklaring daarvoor kan zijn dat de Amsterdams ouders idealistischer en bewuster zijn en ook sterker lijken te hechten aan de eigen normen en waarden dan de Tilburgse ouders, die vooral moeite hebben met de bedreiging van een culturele traditie als Zwarte Piet. Al met al staat mogelijk voor de eigen progressieve midden-

klasse identiteit van de Amsterdams moeders meer op het spel, waardoor de ervaren teleurstelling en afstand ook groter is.

Het BaM-project van de Vrije Universiteit heeft aangetoond dat mensen met een praktische opleiding vaker negatief zijn in hun houding ten opzichte van diversiteit (vgl. de opmerkingen over Zwarte Piet in Tilburg), maar positiever in hun gedrag (meer contacten hebben). Mensen met een theoretische opleiding zijn juist positiever in hun houding en ideeën ten opzichte van diversiteit (BLM omarmen in Amsterdam), maar negatiever in hun gedrag (minder contacten hebben) (Crul et al., 2023). Onze bevindingen zijn goed in lijn met het BaM project wat betreft het gedrag van de ouders; we zien dat ouders in Tilburg meer contacten hebben terwijl ouders in Amsterdam minder contacten hebben. De bevindingen over de houding van ouders zijn wat minder eenduidig. De houding van de Tilburgse moeders is niet alleen negatief, en die van de Amsterdamse moeders niet alleen positief. Zoals hierboven besproken lijkt de houding tegenover religieuze diversiteit bijvoorbeeld positiever in Tilburg.

De bevindingen laten verder zien dat de ervaringen van de moeders met het opvoeden en opgroeien in een meerderheids-minderheidswijk zowel positief als negatief kunnen zijn. Niettemin is het ook duidelijk dat de respondenten met elkaar gemeen hebben dat het omgaan met elkaar vaak niet gemakkelijk is, dat de afstand vaak moeizaam is te overbruggen en dat het geschipper veel energie kan vergen. Het onderzoek laat zien dat het extra schuring kan opleveren en extra werk vraagt van betrokkenen als leefwerelden die in meerdere opzichten van elkaar verschillen bij elkaar komen in een wijk of klas. Ook deze bevinding weerspiegelt die in het BaM-project, dat eveneens heeft aangetoond dat interetnische relaties in diverse omgevingen veel energie en tijd kosten voor de betrokkenen (Schut & Waldring, 2023). Daarbij is het ook duidelijk dat er in

dezen aanzienlijke verschillen zijn tussen de onderzochte deelgroepen, naar sociaal-economische status, omgang met cultuurverschillen maar ook gerelateerd aan kenmerken van de scholen en wijken.

De bevindingen sluiten aan bij literatuur over intersectionaliteit: ongelijkheid en daarmee gepaard gaand gebrek aan erkenning of ongemak hangt samen met diverse achtergrondkenmerken en omstandigheden van ouders en kinderen en met hoe die op elkaar inwerken (Pels & Verstappen, te verschijnen). In Amsterdam spraken we met witte ouders die hun kinderen naar gemengde scholen stuurden. Bijna al deze ouders waren theoretisch opgeleid, ze werkten en kochten een huis in de buurt. We kunnen ze classificeren als witte ouders uit de hogere middenklasse. Hoewel we er niet expliciet naar gevraagd hebben, zeiden de meeste van deze ouders tijdens de interviews dat ze geen religie hebben. Hun kinderen zaten op school met veel andere kinderen met een migratieachtergrond; sommigen van hen waren moslim en anderen niet. Duidelijk werd dat wat de ouders lastig vonden aan het opvoeden in een meerderheids-minderheidswijk, soms meer te maken had met religieuze verschillen tussen henzelf en andere ouders in de wijk of verschillen naar sociale klasse dan met het wel of niet hebben van een migratieachtergrond. Sommige ouders benoemden dit ook expliciet. In Tilburg waren de witte ouders die we spraken vooral praktisch opgeleid en/of hadden ze geen hoger inkomen. Sommige van deze ouders hadden ook een geloof, ook al hebben we hier niet specifiek naar gevraagd. Dit kan mede een verklaring zijn dat religieuze verschillen en klassenverschillen hier minder werden genoemd dan in Amsterdam.

Door hun relatief hogere status weten de Amsterdamse ouders zonder migratieachtergrond een sterker stempel te drukken op de aanpassingen op school, ondanks dat ze daar in de minderheid zijn. Tegelijkertijd lijkt het feit dat er van

hen aanpassing wordt gevraagd voor hen relatief nieuw; ze zijn meer gewend dat zij de norm vertegenwoordigen. In Tilburg zijn de ouders met en zonder migratieachtergrond meer statusgelijken, lijkt de afstand daardoor geringer, en vinden de ouders met een migratieachtergrond meer gehoor bij de school. Overigens zien we in de gegevens – aansluitend bij andere literatuur over gezinnen met migratieachtergrond en ook het intersectionaliteitsdenken – ook duidelijke verschillen tussen moeders binnen dezelfde contexten of met dezelfde kenmerken. En verschillen afhankelijk van het moment of de specifieke context, samenhangend met uiteenlopende ervaringen van ouders en kinderen.

Opvoedvragen en copingstrategieën: schipperen als grondhouding

De vragen rond opvoeden en opgroeien die ouders tegenkomen leiden onder meer tot vragen over keuzen: in welk contact ga ik investeren, laat ik het contact in de wijk voor wat het is, ga ik voor het gemakkelijker contact met mensen die meer bekend voor mij zijn, voor welke school kies ik, welke strijd ga ik aan met de school en welke niet. Deels zijn er ook vragen over: hoe begeleid ik mijn kind bij negatieve ervaringen, maar ook hoe praat ik over kleur, over diversiteit, over racisme, over uitsluiting. Het laatste type vragen zijn er meer manifest in Amsterdam – waar de (theoretisch opgeleide) ouders meer reflecteren – dan in Tilburg. In Tilburg zijn ouders minder bewust bezig met nieuwe taal, met het eigen privilege (ze hebben het ook minder). Ze spreken eigenlijk meer elkaars taal. Maar bepaalde thema's zijn niet bespreekbaar of roepen ergernis op.

Strategieën die moeders aanwenden zijn te typeren als zoekend hun weg vinden, kinderen begeleiden door hen weerbaar te maken of juist conflicten uit de weg te gaan en kinderen de nuance blijven bijbrengen, ondanks ervaringen die dat soms lastig maken. Kortom, schipperen, constant zoekend zijn

in de eigen omgang met diversiteit, met als opvoeder de balans zoeken tussen meebewegen en op de rem trappen, aanpassen en eigenheid bewaren, begrip tonen voor verschillen of juist een grens trekken, conflicten vermijden of er assertief op reageren, zaken een beetje op hun beloop laten of kinderen expliciet boodschappen meegeven. Een enkeling lijkt na verloop van tijd te reageren door zich af te sluiten, de hoop op verbinding op te geven en kinderen naar een andere school te brengen. Maar schipperen, balanceren tussen idealen en verwachtingen en de dagelijkse realiteit, lijkt de meest voorkomende manier van coping. Schut & Waldring (2023) spreken in dat kader van micro labour, waarmee zij aangeven dat omgaan met verschillen actief alledaags werk vraagt – en dat gepaard gaat met ambivalentie en ongemak.

Wat betreft de opvoedpraktijk weten we dat kinderen zowel leren van het voorbeeld dat ouders, meer of minder bewust, geven als van hun feitelijke gedrag en boodschappen als opvoeder (zie hoofdstuk 3). Wat ouders uitstralen en voorleven rond interetnisch contact is mede sturend voor hoe kinderen contacten ontwikkelen en voor hun opvattingen. De kinderen in de Amsterdamse gezinnen waarvan we de ouders spraken lijken op dit punt minder gunstige voorbeelden te krijgen dan die in Tilburg, aangezien hun ouders meer moeite hebben met het leggen en onderhouden van interetnische contacten en met het realiseren van speelafspraken. In Tilburg verlopen de contacten tussen ouders onderling en tussen de kinderen soepeler, en naar het lijkt ook minder gespannen, waarmee de kans toeneemt dat de kinderen meer gemak ontwikkelen in hun houding en gedrag jegens kinderen met een migratieachtergrond.

Verder weten we dat het belangrijk kan zijn over kleur te praten met kinderen (Mesman, 2021), om kinderen zich bewust te laten worden van verschil in machtsposities of van ongelijkheid langs etnisch-culturele scheidslijnen. We

zien dat ouders dit nog weinig doen. De meeste ouders benadrukken gelijkheid en openheid voor verschillen; zij lijken niet ‘kleurenblind’, maar hebben daarbij vooral oog voor cultuurverschillen en niet voor ongelijkheid. ‘Kleurbewustzijn’ is in die zin nog weinig aanwezig. De weinige Amsterdamse ouders die wel refereren aan zaken als wit privilege of kansenongelijkheid, vinden het vaak alsnog moeilijk hoe ver ze hierin moeten gaan, en hoe ze zaken precies moeten duiden. Wel zien we ouders veel benadrukken dat eventueel negatief gedrag dat ze tegenkomen van bijvoorbeeld kinderen of jongeren in de wijk of klas niet naar de hele groep gegeneraliseerd kunnen worden, of uitleggen dat gedrag kan voortkomen uit omstandigheden waarin kinderen opgroeien.

Geconcludeerd kan worden dat er veel opvoedonzekerheid bestaat rond het opvoeden in de multi-etnische context, ook bij gezinnen zonder migratieachtergrond. Deze is deels te vergelijken met de opvoedonzekerheid die leeft onder ouders mét migratieachtergrond (bijv. Pels, 2010; Distelbrink et al., 2020, 2023), zij het wel dat de laatste tussen hetere vuren kunnen staan vanwege grotere verschillen met hun culturele of religieuze achtergrond en hun minderheidspositie, onderaan de (etnische) statushiërarchie. Deze vergroot het risico op geringschatting door op hun persoon gerichte speldenprikken (*microaggressions*) en ervaren groepsvernedering (*humiliation by proxy*) (Veldhaus & Staun, 2009), hetgeen weer kan leiden tot gevoelens van krenking en verlies van thuisvoelen in de bredere samenleving (bijv. De Jong, 2007; Schinkel & Van den Berg, 2009; Pels et al., 2008). Hoe dan ook blijkt schipperen, balanceren tussen eigen bagage en idealen en de realiteit van het multi-etnisch samenleven, ook voor ouders zonder migratieachtergrond toenemend een belangrijke opvoedopgave. Dat brengt de vraag mee wat daarbij de ondersteunende rol kan zijn van instituties zoals school en voorzieningen voor opvoedondersteuning.

De rol van instituties en informele initiatieven

In het onderzoek komt de rol van de school naar voren als belangrijk instituut rond het thema opgroeien en opvoeden in multi-etnische wijken, in ieder geval voor kinderen in de basisschool leeftijd. Scholen zijn de plekken waar ouders en kinderen min of meer gedwongen met elkaar en elkaars normen en waarden in aanraking komen en daarmee moeten leren omgaan, althans als zij kiezen voor een school met een diverse populatie. Het wordt moeilijk als er één groep is die heel dominant is; het wordt ook moeilijk als ouders als nieuwkomers zonder migratieachtergrond te weinig rekening houden met een groep ouders met migratieachtergrond die op school al aanwezig was. Wat vaak gebeurt als ouders via bijvoorbeeld een ouderinitiatief op school komen (vgl. Mesic et al., 2021). Scholen worstelen evenals ouders met hoe om te gaan met de diversiteit aan wensen, normen, verwachtingen van ouders en met de wrijving die dat kan meebrengen. Uit onderzoek dat uitgaat van de ‘contact theorie’ weten we dat positief interetnisch contact tot stand kan komen als er sprake is van gezamenlijke doelen, waarbij concurrentie wordt vermeden; er sprake is van een erkende autoriteit die kan mediëren bij conflict en er ruimte is voor informele persoonlijke interacties.

Ouders in ons onderzoek kijken ook op die manier naar de school: zij verwachten dat deze een harmonieuze omgeving creëert die de ontwikkeling van hun kinderen bevordert, betrekken de school als er conflicten zijn, verwachten een beleid waarbij ruimte is voor verschillen maar ook gelijke behandeling daarin, en waarbij school waar nodig de leiding neemt door mediatie of andere manieren van ingrijpen. De school lijkt bij uitstek de plek waar er gezocht wordt naar manieren om met verschillen, rondom waarden en normen en ook ongelijkheid, met elkaar in gesprek te gaan; zowel binnen de ouderraad als daarbuiten, breder. Van eerder onderzoek naar ouderinitiatieven weten we dat

het belangrijk is dat daarbij zowel de zittende als eventuele nieuw komende ouders worden gehoord en betrokken. Dat gebeurt niet altijd vanzelfsprekend. Met andere woorden, de school moet ook bij deze initiatieven een meer actieve rol spelen. Het is belangrijk dat de school zich daarbij bewust is van de invloed van machtsverschillen tussen (groepen) ouders, zowel op basis van de ‘macht van het getal’ als van status naar klasse en opleiding, en een leidende en medierende rol op zich neemt als deze ongelijkheid in de hand werken. Het omgaan met de onzekerheden die diversiteit met zich meebrengt is voor scholen net als voor ouders een belangrijke nieuwe opgave geworden nu de diversiteit van hun leerlingpopulatie is toegenomen. Ook de school is zoekend in de balanceerkunst die het omgaan met diversiteit in haar populatie vraagt, en blijkens de uitspraken van veel moeders daarin nog vaak handelingsverlegen.

De rol van de school is dus belangrijk. Deze moet de balans weten te vinden tussen de nieuwkomers en de gevestigde ouders, luisteren naar beiden en soms een lijn trekken. Creatief zijn. Wat daarbij helpt is een visie, en goed luisteren bij ouders waar de pijnpunten zitten. School is ook juist de plek waar het meeste contact tussen kinderen van diverse herkomst plaats vindt; de belangrijkste plek waar socialisatie plaatsvindt naast het gezin. En waar deze ook begeleid kan worden. Ouders kunnen daar ook bij betrokken worden, zo zeggen verschillende moeders, bijvoorbeeld door mee te doen aan schoolactiviteiten als koffie-ochtenden en feesten en deel te nemen aan de ouderraad.

Wat kunnen professionals in opvoed- en gezinsondersteuning doen? Welke vraagstukken liggen er? Er lijkt vooral behoefte aan onderling contact met gelijkgestemden. De (theoretisch opgeleide) Amsterdamse moeders reflecteren bewuster op de opvoeding in de diverse context, zoals we ook in het algemeen meer neiging daartoe zien bij theoretisch opgeleiden. Zij lijken daarom ook

bewuster lotgenotencontact zelf op te zoeken, bij de andere moeders die tot de minderheid behoren. Daar zoeken ze ook bevestiging van hun standpunten als de aanpassingen vanuit school naar hun mening te groot zijn. Maar ook vinden zij steun wenselijk bij hun zoektocht naar hoe te praten over kansenongelijkheid of kleur met kinderen. Zelfs de meest vooroplopende ouders worstelen als het gaat om inclusief denken. Er zullen veel ouders zijn bij wie nog minder bewustwording is op thema's als wit privilege, racisme, praten over kleur met je kinderen. Ook in het algemene discours ligt een sterk accent op culturalisme in plaats van ongelijkheid (bijv. Slooman & Duyvendak, 2015). Ook daar is dus begeleiding nodig bij de etnische socialisatie; educatie, het ondersteunen van weerbaarheid bij eigen kinderen et cetera. Bij de overwegend praktisch opgeleide moeders in Tilburg lijkt, zoals gezegd, de omgang met diversiteit in hun omgeving minder te worden geproblematiseerd. Niettemin ervaren ook zij onzekerheden als opvoeders. In hun situatie staat ondersteuning bij bewustwording over ongelijkheid als behoefte wellicht minder op de voorgrond, maar ook bij hen kan steun bij het schipperen zeker van belang zijn. En – zeker gezien vanuit het perspectief van ouders met een migratieachtergrond – is ook bij hen belangrijk dat ze wellicht meer oog krijgen voor de eigen blik op de ander, die soms culturalistisch of paternalistisch kan zijn.

Beperkingen

Dit kleinschalige onderzoek vond plaats in reactie op een portaalvraag vanuit de Ouder- en Kindteams in Amsterdam. Het onderzoek was kwalitatief van aard, gericht op exploratie van een nog weinig onderzocht terrein. We streefden inzicht na in de ervaringen van witte ouders als opvoeders die een etnische minderheid vormen in hun wijk en school. Door het contrast tussen twee groepen en contexten is een rijk beeld ontstaan van de complexiteit van het opvoeden in meerderheids-minderheidswijken.

Daarbij is echter wel voorzichtigheid geboden met het generaliseren van de bevindingen. Om te beginnen berusten zij uitsluitend op het perspectief van ouders zonder migratieachtergrond. Het perspectief van ouders met een migratieachtergrond, evenals van andere bij het opvoeden in de diverse context betrokken partijen, zoals de school, is niet in dit rapport vertegenwoordigd. Een tweede beperking betreft de samenstelling van de groep respondenten. De werving gebeurde niet aselekt en ook kan sprake zijn geweest van zelfselectie: ouders die relatief positief staan tegenover het opvoeden in de context van diversiteit hebben mogelijk meer gehoor gegeven aan het verzoek tot deelname dan ouders met een negatievere houding. Ook zijn we niet geslaagd in de beoogde spreiding naar opleidingsniveau of sociaal-economische status binnen de twee gekozen steden/wijken, en ontstond hiermee een sterk contrast tussen de respondentengroepen in beide steden. Verder waren de respondenten in Amsterdam vaker nieuwkomers en buitenstaanders in de wijk dan de ouders in Tilburg. Voorzichtigheid is, ten derde, nodig omdat dit onderzoek uitsluitend is gebaseerd op zelfrapportage, waarbij zoals gezegd maar één van de betrokken partijen is geïnterviewd. Vervolgonderzoek zou zich dan ook moeten richten op de ervaringen van ouders met en zonder migratieachtergrond in dezelfde setting, evenals op die van de professionals in de wijk en vooral op school die bij het opgroeien en opvoeden van de kinderen betrokken zijn. Daarbij zou het onderzoek idealiter moeten worden aangevuld met onderzoek gericht op observatie van de interacties tussen deze partijen, bijvoorbeeld door middel van participatief onderzoek.

7.3. Aanbevelingen

We sluiten af met enkele aanbevelingen.

Gemeenten

- Het proces van tegengaan van segregatie en spanningen op scholen vergt investering vanuit de gemeente. In jeugdbeleid is dan ook aandacht nodig voor ondersteuning van scholen, en via scholen ook van ouders, in het omgaan met de spanningen rondom het opgroeien en opvoeden in de meerderheids-minderheidscontext. In dit verband verdient ook de samenwerking tussen scholen en instituties voor opvoedondersteuning aandacht; beide partijen kunnen elkaar hierbij versterken (bijv. Day & Schermer, 2021).
- Gemeenten zouden ook kunnen faciliteren dat scholen van elkaars ervaringen en aanpakken kunnen leren.

Scholen

- Een explicieter schoolbeleid is nodig dat gericht is op ondersteuning van afzonderlijke ouders in het omgaan met diversiteit, maar ook van de onderlinge omgang tussen ouders. De literatuur laat immers het belang zien van een meer georganiseerd en gefocust contact. Dit kan verschillende vormen hebben, bijvoorbeeld het bevorderen van de dialoog tussen ouders op school, het organiseren of ondersteunen van gezamenlijke activiteiten vanuit een verbindend doel via bijvoorbeeld een divers samengestelde medezeggenschaps- of ouderraad of het faciliteren dat ouders elkaar door sociale en culturele lagen heen rondom school- en opvoedzaken ondersteunen. ‘Institutionele arrangementen’ spelen een belangrijke rol bij het verbeteren van contact in de context van diversiteit, zo bespraken we in hoofdstuk 3. Wat betreft de school gaat het daarbij ook om het optreden als erkende autoriteit, die kan interveniëren bij geschillen, ruimte maakt voor het gesprek met

ouders en voor informele persoonlijke interacties tussen ouders. Te denken valt ook aan bredere inzet van projecten of programma’s gericht op ouders én kinderen die dialoog, verbinding en ontmoeting versterken, zoals Wie ben jij, en de Vreedzame school, of andere programma’s of initiatieven die bijdragen aan het delen van verhalen. Het bevorderen van contact tussen ouders zou onderdeel moeten zijn van een breed schoolbeleid gericht op inclusie en gelijke kansen.

- Professionalisering: Aanknopingspunten uit literatuur hierbij bieden bijvoorbeeld Ponzoni, Thielman & Pels (2021) die de nadruk leggen op luisteren in de professionele houding van ondersteuners van opvoeders. Een luisterende houding gericht op het verkennen van de leefwereld van de ander, waarbij de docent leert kijken vanuit de ogen van die ander en eigen blinde vlekken onderzoekt, is nodig voor dat wat scholen te doen staat. Hierdoor kunnen professionals zich ook bewust worden van hun eigen verwachtingen, beelden en assumpties en meer nabijheid creëren met de ouders, in individuele gesprekken, maar ook in groepsverband. Denk bijvoorbeeld aan groepsbijeenkomsten waarin deelnemers het niet met elkaar eens zijn en de discussie met elkaar aan gaan. Een verbindende luisterende professional met oog voor pijnpunten bij ouders en kinderen met en zonder migratieachtergrond en voor machtsverhoudingen kan zo’n discussie leiden, daarbij gesteund door een breder schoolbeleid gericht op inclusie en gelijke kansen.

Opvoedondersteuning

- Evenals geldt voor professionals op school is voor professionals in de opvoed- en opgroeiondersteuning vooral belangrijk dat zij het gesprek over gevoeligheden en de balanceer act van ouders met en zonder migratieachtergrond en de twijfels die ze daarover hebben kunnen ondersteunen door goed te luisteren. Evenals bij ouders met een migratieachtergrond is ook bij ouders zonder migratieachtergrond erkenning voor het ‘werk’ dat zij doen om de verbinding te zoeken met de ander belangrijk. De thema’s die we in dit onderzoek hebben besproken met ouders komen wellicht niet zo snel op tafel, het is goed te weten wat er kan leven zodat daar op aangesloten kan worden. Bijvoorbeeld door het onderlinge gesprek over dit soort thema’s te faciliteren. Zowel binnen groepen zelf als tussen groepen; we zagen in dit onderzoek dat de zoektocht van ouders zonder migratieachtergrond in veel opzichten lijkt op die van ouders met een migratieachtergrond; de realisatie daarvan kan verbindend werken. Daarbij is wel belangrijk te letten op machtsongelijkheid en posities die verschil kunnen maken in wat wordt ervaren. Samenwerking met school kan worden gezocht (bijvoorbeeld door een groepsgesprek in een ouderkamer te houden) omdat dat juist de plek is waar ouders bij elkaar komen.
- Om als professional goed stil te staan bij wat juist ouders mét een migratieachtergrond ervaren kan inzet van de teambijeenkomst ‘[waardenopvoeding in diversiteit](#)’ van KIS behulpzaam zijn. Ouders met een migratieachtergrond zitten met vraagstukken als de begeleiding van hun kinderen bij het omgaan met discriminatie en uitsluiting, de omgang met zaken als onder advisering of waardenverschil tussen school en thuis, waar lang nog niet alle professionals goed op zijn afgestemd (Distelbrink, Pels & Winkelman, te verschijnen; Distelbrink & Achahchah, te verschijnen). De teambijeenkomst gaat ook in op het voeren van het gesprek over kleur en ongelijkheid en waarom dit belang-

rijk is. In dit onderzoek is gebleken dat ouders zonder migratieachtergrond hier nog erg zoekend in zijn en meer ondersteuning kunnen gebruiken als het gaat om het voeren van het gesprek over kleur en ongelijkheid.

- Evenals in het onderwijs kunnen professionals hun ondersteunende taak naar ouders en opgroeiende kinderen pas goed uitvoeren als een inclusief beleid en aandacht voor ongelijkheid breed in de organisatie is ingebed.

Pedagogische opleidingen

- Kennis over wat ouders met en zonder migratieachtergrond tegenkomen in meerderheids-minderheidswijken, over de complexiteit van de verhoudingen en van het samen opgroeien en opvoeden, bewustwording van privilege en het belang van praten over kleur en ongelijkheid zijn tot slot ook belangrijk om op te nemen in opleidingen waar pedagogische en sociale professionals van de toekomst worden opgeleid. De complexiteit van het thema vraagt om het steeds opnieuw met elkaar voeren van het gesprek over dilemma’s en morele vraagstukken bij het opvoeden en opgroeien. Het is belangrijk daar in opleidingen een basis voor te bieden.

Bronnen

Abaied, J. L., & Perry, S. P. (2021). Socialization of Racial Ideology by White Parents. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology. Advance online publication*. <http://dx.doi.org/10.1037/cdp0000454>

About, F. (1988). *Children and prejudice*. Oxford: Basil Blackwell.

Agirdag, O., Demanet, J., Van Houtte, M., & Van Avermaet, P. (2011). Ethnic school composition and peer victimization: a focus on the interethnic school climate. *International Journal of Intercultural Relations*, 35, 465-473.

Alba, R., & Duyvendak, J. W. (2019). What about the mainstream? Assimilation in super-diverse times. *Ethnic and racial studies*, 42 (1), 105-124.

Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Cambridge, MA: Addison-Wesley

Bakker, J. (2012). Cultureel-etnische segregatie in het onderwijs: achtergronden, oorzaken en waarom te bestrijden. *Pedagogiek*, 32 (2), 104-123.

Van Beckhoven, E., & Van Kempen, R. (2003). Social effects of urban restructuring: a case study in Amsterdam and Utrecht, the Netherlands. *Housing studies*, 18(6), 853-875.

Blokland, T., & Van Eijk, G. (2010). Do people who like diversity practice diversity in neighbourhood life? Neighbourhood use and the social networks of 'diversity-seekers' in a mixed neighbourhood in the Netherlands. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(2), 313-332. <https://doi.org/10.1080/13691830903387436>

Blumer, H. (1958). Race prejudice as a sense of group position. *Pacific sociological review*, 1(1), 3-7. <https://doi.org/10.2307%2F1388607>

Bobo, L. (1983). Whites' opposition to busing: Symbolic racism or realistic group conflict? *Journal of personality and social psychology*, 45(6), 1196. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0022-3514.45.6.1196>

Boterman, W. R. (2013). Dealing with diversity: middle-class family households and the issue of 'Black' and 'White' schools in Amsterdam. *Urban Studies*, 50(6), 1130-1147. <https://doi.org/10.1177%2F0042098012461673>

Bruijn, Y. de, Amoueus, C., Emmen, R. A., & Mesman, J. (2020). Interethnic prejudice against Muslims among White Dutch children. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 51(3-4), 203-221.

Bruijn Y. de, Emmen R.A.G. & Mesman J. (2021). What do we read to our children? : Messages concerning ethnic diversity in popular children's books in the Netherlands, *SN Social Sciences* 1(8).

Butler, T. (2003). Living in the bubble: gentrification and its' others' in North London. *Urban studies*, 40(12), 2469-2486.

Byrne, B. (2006). In search of a 'good mix': 'Race', class, gender and practices of mothering. *Sociology*, 40(6), 1001–1017.

<https://doi.org/10.1177/0038038506069841>.

Cankaya, S. (2020). Mijn ontelbare identiteiten. *Over het opgroeien in Nederland als kind van migranten*. Bezige Bij.

Cooper, R., & Slavin, R. E. (2004). Cooperative learning: An instructional strategy to improve intergroup relations. In W. G. Stephan & W. P. Vogt (Eds.), *Education programs for improving intergroup relations*. New York, NY: Teachers College Press.

Crul, M., & Lelie, F. (2023). *De nieuwe minderheid: Over mensen zonder migratieachtergrond in de superdiverse stad*. (1 ed.) VU uitgeverij/VU University Press. <https://vuuniversitypress.com/wp-content/uploads/De-nieuwe-minderheid-Crul-en-Lelie-2023.pdf>

Crul, M., Lelie, F., & Song, M. (2023). The bi-directional impact of a mixed union. People without a migration background in a union with a partner with a migration background. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 49(8), 1996-2013.

Crul, M., Lelie, F., Keskiner, E., Michon, L., & Waldring, I. (2023). How do people without migration background experience and impact today's superdiverse cities?. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 49(8), 1937-1956.

Crul, M., & Schneider, J. (2010). Comparative integration context theory: participation and belonging in new diverse European cities. *Ethnic and racial studies*, 33(7), 1249-1268.

Crul, M. R. J., & Lelie, F. (2017). De 'integratie' van mensen van Nederlandse afkomst in superdiverse wijken. *Tijdschrift over cultuur en criminaliteit*, 7(1), 39-57. https://www.bjutijschriften.nl/tijdschrift/tcc/2017/1/TCC_2211-9507_2017_007_001_003

De Haan, M. J., & Elbers, E. P. J. M. (2008). Diversity in the construction of modes of collaboration in multi-ethnic classrooms. Continuity and discontinuity of cultural scripts. In B. van Oers, W. Wardekker, E. Elbers, & R. van Veer (Eds.), *The transformation of learning. Advances in cultural-historical activity theory* (pp. 219-241). Cambridge University Press.

Day, M., & Badou, M. & Breda, B. van (2020). *Geboren en getogen 2.0. Onderzoek naar de meervoudige identiteit van jongeren met een migratieachtergrond van de tweede en derde generatie*. Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving.

Day, M., & Badou, M. (2019). *Geboren en getogen: Onderzoek naar de identiteitsbeleving en gevoelens van binding van jongeren met een migratieachtergrond*. Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving.

Day, M. & Schermer, F. (2021). De kracht van ontmoeting. *Pedagogiek In Praktijk*, 124.

Distelbrink, M., Day, M, Badou, M, Cové, A., Achahchah, J. & Pels T. (2020). *Moeders van de tweede generatie: hun waarden en behoeften aan steun*. Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving.

Distelbrink, M., Pels, T., Vlug, J., Verstappen, M. & Pronk, C. (2023). *Als vader je kind opvoeden in de (super)diverse samenleving. Een verkenning*. Utrecht: Kennisplatform Inclusief Samenleven.

Distelbrink, M., Pels, T. & Winkelman, C. (te verschijnen). *Waardenopvoeding in diversiteit, het begint met een gesprek*. Achtergrondartikel bij de teambijeenkomst (herzien). Utrecht: Kennisplatform Inclusief Samenleven.

Distelbrink, M. & Achahchah (te verschijnen). *Ouders met een migratieachtergrond ondersteunen bij specifieke opvoedvraagstukken*. Infosheet voor gemeenten. Utrecht: Kennisplatform Inclusief Samenleven.

Dunham, Y., Chen, E. E., & Banaji, M. R. (2013). Two signatures of implicit intergroup attitudes: Developmental invariance and early enculturation. *Psychological Science*, 24, 860 – 868. <http://dx.doi.org/10.1177/0956797612463081>

Edmonds, C., & Killen, M. (2009). Do adolescents' perceptions of parental racial attitudes relate to their intergroup contact and cross-race relationships? *Group Processes and Intergroup Relations*, 12, 5–21. doi:10.1177/1368430208098773

Engbersen, R., Achachach, J., Wonderen, R. van., Broekroelofs, R., Brock, A., Modder, C., en Grunsvan, T. van (2021). *Segregatie in wijken: Literatuurstudie naar nieuwe ontwikkelingen en kansrijke aanpakken*. Intern document. Kennisplatform Inclusief Samenleven: Utrecht.

Farag, S. (2017). *Een perspectief van hoop & realiteit: Welke boodschappen geven Marokkaans-Nederlandse vaders over discriminatie en sociale ongelijkheid aan hun kinderen?* Masterthesis Universiteit Utrecht

Felten, H., Broekroelofs R., en van de Kamp, J. (2020). *Opgroeien zonder vooroordelen: wat kan je doen als basisschool?* Kennisplatform Integratie en Samenleving: Utrecht.

Gijsberts, M. & Dagevos, J. (2005). *Uit elkaars buurt. De invloed van etnische concentratie op integratie en beeldvorming*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Gijsberts, M. & Dagevos, J. (red). (2007). *Interventies voor integratie Het tegengaan van etnische concentratie en bevorderen van interetnisch contact*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Graumans, I., & Van den Berg, H. (2008). Interetnische relaties in een gemengde basisschool. *Kwalon* 37, 13(1), 31-49.

Hamm, J. V. (2001). Barriers and bridges to positive cross-ethnic relations: African American and White parent socialization beliefs and practices. *Youth & Society*, 33(1), 62-98.

Hernandez, M. (2018). White middle-class families and sociocultural diversity in schools: a literature review. *The Urban Review* (2019), 51: 270-300.

Hughes, D., Rodriguez, J., Smith, E. P., Johnson, D. J., Stevenson, H. C., & Spicer, P. (2006). Parents' ethnic-racial socialization practices: A review of research and directions for future study. *Developmental Psychology*, 42, 747–770. doi:10.1037/0012-1649.42.5.747

Huijnk, W., & Andriessen, I. (2016). *Integratie in zicht. De integratie van migranten in Nederland op acht terreinen nader bekeken*. Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).

Huijnk, W., & Dagevos, J. (2012). *Dichter bij elkaar? De sociaal-culturele positie van niet-westerse migranten in Nederland*. Sociaal en Cultureel Planbureau.

Jackson, E., & Benson, M. (2014). Neither 'Deepest, Darkest Peckham' nor 'Run-of-the-Mill' East Dulwich: The Middle Classes and their 'Others' in an Inner-London Neighbourhood. *International Journal of Urban and Regional Research*, 38(4), 1195-1210.

Jong, J.D. de (2007). *Kapot moeilijk. Een etnografisch onderzoek naar opvallend delinquent groepsgedrag van 'Marokkaanse' jongens*. Amsterdam: Aksant.

Jongejan, D., & Tijs, J. (2010). 'Prima, maar niet voor mijn kind': opleidingsniveau en houding ten aanzien van zwarte scholen onder autochtone Nederlandse ouders. *Migrantenstudies*, 26, 2-20. <https://pure.rug.nl/ws/portal-files/portal/14664615/2010-JongejanD-PrimaMaar.pdf>

Kalmijn, M. (1998). Inter-marriage and homogamy: Causes, patterns, trends. *Annual review of sociology*, 24(1), 395-421. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.395>

Keskiner, E., & Waldring, I. (2023). Revisiting the established-outsider constellation in a gentrifying majority-minority neighbourhood. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 49(8), 2052-2069.

Kraus, L. M. (2023). Beyond appreciation and rejection: reactions of Europeans without a migration background to being an ethnic minority. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 49(8), 1957-1976.

Kros, M., & Hewstone, M. (2020). Negative and Positive Interethnic Contact and the Association of Ethnic Neighbourhood Composition with Trust, Cohesion, and Prejudice. *European Sociological Review*.

Laan-Bouma, W. van der (2005). *De buurt als belemmering*. Uitgeverij Van Gorcum

Lindo, F. (2008). *Interetnische contacten tussen scholieren in het voortgezet onderwijs: Een analyse en waardering van het onderzoek binnen het paradigma van de contacthypothese*. Institute for Migration and Ethnic Studies (IMES)/UvA.

Martinović, B. (2010). *Interethnic contacts: a dynamic analysis of interaction between immigrants and natives in Western countries* (dissertation, Utrecht University).

Martinović, B. (2013). The inter-ethnic contacts of immigrants and natives in the Netherlands: A two-sided perspective. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 39(1), 69-85. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2013.723249>

May, J. (1996). Globalization and the politics of place: place and identity in an inner London neighbourhood. *Transactions of the institute of British geographers*, 194-215.

- Mepschen, P. (2019). A discourse of displacement: super-diversity, urban citizenship, and the politics of autochthony in Amsterdam. *Ethnic and Racial Studies*, 42(1), 71-88.
- Merry, M. S. (2020). *Educational Justice: Liberal ideals, persistent inequality and the constructive uses of critique*. New York: Palgrave Macmillan.
- Mesman, J. (2021). *Opgroeien in kleur: Opvoeden zonder vooroordelen*. Uitgeverij balans.
- Mesiç, A., Day, M., Distelbrink, M., & Pels, T. (2021). *Verkennd onderzoek naar de randvoorwaarden, succes- en faalfactoren van ouderinitiatieven die zich inzetten voor het gemengd maken van scholen*. Kennisplatform Inclusief Samenleven: Utrecht
- New, W. S., & Merry, M. S. (2014). Is diversity necessary for educational justice?. *Educational Theory*, 64(3), 205-225.
- Pels, T. & Verstappen, M., (te verschijnen). *Intersectionaliteit in de praktijk van pedagogische professionals en instituties*. Utrecht: Kennisplatform Inclusief Samenleven.
- Pels, T. (2010). *Opvoeden in de multi-etnische stad*. Oratie, Vrije Universiteit Amsterdam. (uitgave Verwey-Jonker Instituut)
- Pels, T., De Gruijter, M., & Lahri, F. (2008). *Jongeren en hun islam. Jongeren over hun ondersteuning als moslim in Nederland*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut/FORUM.
- Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of personality and social psychology*, 90(5), 751. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.90.5.751>
- Pinkster, F. M., Ferier, M. S., & Hoekstra, M. S. (2020). On the stickiness of territorial stigma: Diverging experiences in Amsterdam's most notorious neighbourhood. *Antipode*, 52(2), 522-541.
- Ponzoni, E., Thielman, L., & Pels, T. (2021). Werken in de wijk. Aansluiten bij de leefwereld van ouders en jongeren. Boendermaker, L., Distelbrink, M., van Goor, R., & Pels, T. (red.). *Werken in wijkteams jeugd*. Bussum: Coutinho, 123-139.
- Quillian, L. (1995). Prejudice as a response to perceived group threat: Population composition and anti-immigrant and racial prejudice in Europe. *American sociological review*, 586-611. <https://psycnet.apa.org/doi/10.2307/2096296>
- Raabe, T., & Beelmann, A. (2011). Development of ethnic, racial, and national prejudice in childhood and adolescence: A multinational meta-analysis of age differences. *Child Development*, 82, 1715-1737. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2011.01668>.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) (2005). *Niet langer met de ruggen naar elkaar*. Den Haag: RMO.
- Savelkoul, M., Scheepers, P., Tolsma, J., & Hagendoorn, L. (2011). Anti-Muslim attitudes in the Netherlands: Tests of contradictory hypotheses derived from ethnic competition theory and intergroup contact theory. *European sociological review*, 27(6), 741-758. <https://doi.org/10.1093/esr/jcq035>

Savelkoul, M., Tolsma, J., & Scheepers, P. (2015). Explaining natives' interethnic friendship and contact with colleagues in European regions. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41(5), 683-709.

<https://doi.org/10.1080/1369183X.2014.931802>

Savenije, G., Van Boxtel, C., & Grever, M. (2014). Sensitive 'heritage' of slavery in a multicultural classroom: Pupils' ideas regarding significance. *British Journal of Educational Studies*, 62(2), 127-148.

Schinkel, W. & Van den Berg, M. (2009). Polariserend en moraliserend burgerschap in de inburgering. RMO (red.). *Polarisatie, bedreigend en verrijkend*, 88-206. Amsterdam: SWP.

Schut, J., & Waldring, I. (2023). Micro labour, ambivalence and discomfort: how people without a migration background strategically engage with difference in a majority-minority neighbourhood. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 49(8), 2034-2051.

Slootman, M., & Duyvendak, J.W. (2015). *Feeling Dutch: the culturalization and emotionalization of citizenship and second-generation belonging in the Netherlands*. In N. Foner & P. Simon (eds). *Fear, anxiety, and national identity: immigration and belonging in North America and Western Europe*, p. 147-168. New York: Russell Sage Foundation.

Smith, S., Maas, I., & van Tubergen, F. (2015). Parental influence on friendships between native and immigrant adolescents. *Journal of Research on Adolescence*, 25(3), 580-591. <https://doi.org/10.1111/jora.12149>

Tach, L. M. (2009). More than Bricks and Mortar: Neighborhood Frames, Social Processes, and the Mixed-Income Redevelopment of a Public Housing Project. *City & Community*, 8(3), 269-299.

Tolsma, J., Lubbers, M., & Coenders, M. (2008). Ethnic competition and opposition to ethnic intermarriage in the Netherlands: A multi-level approach. *European Sociological Review*, 24, 215-230. <http://dx.doi.org/10.1093/esr/jcm047>

Underhill, M. R. (2019). Diversity Is Important to Me: White Parents and Exposure-to-Diversity Parenting Practices. *Sociology of Race and Ethnicity*, 5(4), 486-499.

Van Praag, L., Boone, S., Stevens, A.J., & Van Houtte, M. (2013). Interetnische interacties in verschillende studierichtingen van het secundair onderwijs: een etnografische studie in België. *Tijdschrift voor onderwijsrecht en onderwijsbeleid*, 13 (5), 330-339.

Van der Berg (2013). Praten zonder blozen: Vertalingen van 'normale' seks in seksonderwijs voor ouders. *Sociologie* 9(3/4), 258-275.

Vedder, P., Wenink, E., & van Geel, M. (2017). *Intergroup contact and prejudice between Dutch majority and Muslim minority youth in the Netherlands*. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 23 (4), 477. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/cdp0000150>

Veldhaus, T., & Staun, J. (2009). *Islamist radicalization. A root cause model*. Den Haag: Netherlands Institute of International Relations Clingendael.

Verkuyten, M. (2002). Ethnic attitudes among minority and majority children: The role of ethnic identification, peer group victimization and parents. *Social Development*, 11(4), 558-570.

Verkuyten, M., & Thijs, J. (2002). Racist victimization among children in The Netherlands: The effect of ethnic group and school. *Ethnic and Racial Studies*, 25, 310-331.

Verkuyten, M., & Thijs, J. (2013). Multicultural education and inter-ethnic attitudes. *European Psychologist* (2013), 18, pp. 179-190.

Völker, B., Pinkster, F., & Flap, H. (2008). Inequality in social capital between migrants and natives in the Netherlands. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. <https://doi.org/10.1177%2F0038038514543294>

Wonderen, R. & Felten, H. (2020). *Waarom contact werkt: Het wat en waarom van sociaal contact tussen mensen die verschillen in afkomst en religie*. Kennisplatform Integratie en Samenleving: Utrecht.

Žeželj, I., Jakšić, I., & Jošić, S. (2015). How contact shapes implicit and explicit preferences: attitudes toward Roma children in inclusive and non-inclusive environment. *Journal of Applied Social Psychology*, 45(5), 263-273.

Colofon

Financiers: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
Auteurs: Marjolijn Distelbrink, Trees Pels, Josje Schut, Inti Soeterik, Amella Mesic, Elif Keskiner
Met medewerking van: Lieselotte Oudega
Foto omslag: L.E. Kruis
Uitgave: Kennisplatform Inclusief Samenleven
Giessenplein 59 C
3522 KE Utrecht
T (030) 2300 799
E info@kis.nl | www.kis.nl

De publicatie kan gedownload worden via de website van Kennisplatform Inclusief Samenleven: www.kis.nl.

ISBN: 978-94-6409-270-7

© Kennisplatform Inclusief Samenleven, Utrecht, december 2023

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut en de Vrije Universiteit.

Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.

